

37. Országos Tudományos Diákköri Konferencia

Állam- és Jogtudományi Szekció

Budapest, 2025. március 24–26.

Rendező intézmény:

Károli Gáspár Református Egyetem

Állam- és Jogtudományi Kar

Állam- és Jog-
tudományi Szekció

**Állam és gazdaság:
Központi árszabályozás a Római Birodalomban**

Kézirat lezárásának dátuma:

2024. 12. 10.

Mesterséges intelligencia nyilatkozat

Én, mint a dolgozat szerzője nyilatkozom, hogy a dolgozat készítése során annak érdemi tartalmát illetően mesterséges intelligenciát nem használtam.

Tartalom

1. Bevezetés	2
1.1. Kutatásmódszertan	3
2. A római állam és a gazdaság kapcsolata.....	3
2.1. Klasszikus adásvételi alapelv.....	4
2.2. <i>Cura annonae</i>	5
2.3. A spekuláció elleni fellépés.....	7
2.3.1. A <i>lex Iulia de annona</i>	7
2.3.2. Spekuláció elleni harc a provinciákban	10
2.4. Euergetizmus	11
2.5. Összegzés	11
3. Lucius Antistius Rusticus <i>edictuma</i>	12
3.1. Rufo Proc Aug, Tiberia Platea.....	12
3.2. Lucius Antistius Rusticus élete és a <i>curus honorum</i>	13
3.3. Az <i>edictum</i> tartalma.....	16
3.4. A <i>lex Iulia de annona</i> és az <i>edictum</i> kapcsolata	18
3.5. Az <i>edictum</i> jelentősége.....	18
3.6. Összegzés	19
4. Oxyrhynchusi papiruszok.....	19
4.1. P. Oxy. 47. 3339.....	20
4.2. P. Oxy. 42. 3048.....	24
4.3. Összegzés	27
5. Hadrianus athéni olajtörvénye.....	28
5.1. A törvény kiadása	31
5.2. A bejelentési eljárás és a felelősségre vonás rendszere	32
5.3. A megszabott ár	34
5.4. Összegzés	34
6. Konklúzió	35
6.1. A római és a görög szabályozási gyakorlatok összevetése.....	35
6.2. Sikeresek voltak-e a klasszikus kori árszabályozási kísérletek?	36
Irodalomjegyzék.....	37

1. Bevezetés

Az emberi civilizáció folyamatosan fejlődő és változó történelme során kevés olyan öröknek és állandónak nevezhető intézmény jött létre, és él tovább mind a mai napig, amely majdhogynem a szervezett formában történő együttélés kezdete óta szüntelen része az emberi létnek. Eme csekély számú intézmény közül kiemelkedik a jog.

A római jog megcáfолhatatlan, maradandó örökségével megannyi monográfia, tanulmány foglalkozik. Természetesen ezen munkában nem tisztem részletes elemzést nyújtani a római jog számtalan kiemelkedő jelentőségű vívmányáról, de mindenképp fontosnak tartom megjegyezni a rómaiak által kimunkált rendszer jelentőségét. Ezt azért tartom elengedhetetlennek kiemelni mivel dolgozatom mind az ókori, mind a korunkbeli gazdasági élet egyik legfontosabb, a mindennapokban előforduló intézményével, az adásvételi szerződéssel foglalkozik, amelynek szabályozására méltán tekinthetünk a római jogtudósok munkájának egyik legnagyobb eredményeként.

Az általam végzett kutatás elsősorban a római jogi konszenzuális adásvétel, az *emptio venditio* és ennek központilag szabott korlátjai témakörébe tartozik. Kutatásom célja, hogy átfogó módon bemutassa az adásvételi szerződés lényeges elemének, a vételár (*pretium*) szabad meghatározásának állami korlátait. Míg a felek közötti alkufolyamatba történő beavatkozás közismert eseteire (elsősorban a feléntüli sérelem intézményére és Diocletianus császár *edictum*ára gondolva) mind a klasszikus kort követően került sor, addig vizsgálódásom fő céljaként tűztem ki, hogy a klasszikus kori árszabályozási eseteket járjam körbe. Úgy gondolom, hogy a kevésbé ismert árképzési korlátok elemzése nem csupán azért fontos, hogy jobban megismerjük az alább bemutatásra kerülő fragmentumokat, hanem azért is, hogy azokat a posztklasszikus korszakból származó árszabályozási kísérletekkel összevetve egy teljesebb képet kaphassunk a hosszú életű Római Birodalomban előforduló ármaximalizáló törekvésekről. Az általánosan elfogadott tény, hogy az állam a klasszikus korban nem avatkozik be direkt módon a magánfelek közötti alkufolyamatokba legtöbb esetben megállta a helyét, de természetesen a Birodalom hosszú és színes történelme során nem egy esetben fordult elő, hogy egy kialakult válsághelyzetet szokatlan módszerekkel igyekezett orvosolni az állam.

Ezek tekintetében dolgozatom három kérdésfelvetésen alapul. Első ezek közül, hogy miért is volt, olyan ritka a Kr. e. I. század végétől a Kr. u. 3. század közepéig tartó klasszikus korban a központi árszabályozás? Az általam feltett második kérdés, hogy az ebből a korból ránk maradt árszabályozási kísérletek sikeresebbek voltak-e, mint az ilyen jellegű, a posztklasszikus kortól elszaporodó állami beavatkozások? Végül arra a kérdésre szeretnék választ kapni, hogy milyen viszonyban állt egymással a római és a görög árszabályozó gyakorlat? A közelmúltban

bekövetkezett koronavírus járványhoz köthető hazánkban is megtapasztalt ármaximalizáló intézkedések által inspirált dolgozatomban e kérdések mentén jártam körbe az állam és a gazdaság kapcsolatát, amely közben különös figyelmet fordítottam a spekuláció elleni harcra, ezen belül is a gabonaüzérkedés visszaszorítására (mindenekelőtt D. 48. 12. titulusra, a *lex Irnitana*ra és a D. 47. 11. 6 fragmentumra). Ezt követően elemeztem a ránk maradt példáit a klasszikus kori árszabályozásoknak, végül ezeket egymással összevetve, közös jellemzőiket megvizsgálva igyekeztem megválaszolni az általam feltett kérdéseket.

1.1. Kutatásmódszertan

Kutatásom során a történeti, a dogmatikai, a deskriptív és a jogösszehasonlító módszerek alkalmazásával igyekeztem bemutatni a dolgozat tartalmát képző forrásokat. Meglátásom szerint történeti perspektívában tárhatók fel azok a jogi és gazdasági tényezők, melyek hatást gyakoroltak az adásvételi szerződés szabályozására. A dogmatikai megközelítés segítségével vizsgáltam a központi árszabályozásnak, mint jogintézménynek az elméleti alapjait és mutattam be annak belső logikáját. A dogmatikai módszertant a deskriptív módszer alkalmazásával kívántam ötvözni, így a dolgozat a szabályozások meghozatalához releváns adatszerűségek feltárását is tartalmazza. Ezen módszerek együttes alkalmazása lehetőséget biztosít a kérdéskör teljeskörű feltárására és megértésére. Végül a jogösszehasonlító módszer alkalmazásával a római és görög jogrendszerekben megvalósult eseteket vetem össze, ezzel tágabb perspektívába helyezve a Római Birodalomban megvalósított árképzési beavatkozásokat.

2. A római állam és a gazdaság kapcsolata

Amikor a Római Birodalom és az árszabályozás történetét vizsgáljuk, azt gondolhatnánk, hogy Diocletianus *edictuma* előtt hasonló intézkedésekre nem került sor. A híres 301-ben kiadott rendelettel széleskörű szakirodalom foglalkozik, gyakran képezi tárgyát, a modern gazdasági párbeszédnek is. És bár igaz, hogy ennek az *edictumnak* volumene jóval nagyobb, mint bármilyen, azt megelőző jogforrásnak, mégis találunk eseteket korábbiakról is, amelyek mutatnak hozzá bizonyos hasonlóságokat.

Szembeötlő, hogy e területen milyen kevés alkalommal valósult meg jelentős állami intézkedés a római történelem során. Diocletianus sikertelen próbálkozása után egyre többször fordult elő, hogy az állam beavatkozott a kereslet-kínálat elvére épülő szabadpiaci viszonyokba árszabályozással,¹ de a negyedik századig ez kimondottan ritkán esett meg, főleg Róma városán

¹ ERDKAMP 2005, 291-293.

kívül volt ez szokatlan. Ennek természetesen számos oka volt, amelyeket e fejezetben kívánok bemutatni.

2.1. Klasszikus adásvételi alapelv

Legfontosabb, hogy kiindulásként említést tegyünk a klasszikus adásvételi alapelvről, ami bár egyértelmű és kiemelkedően fontos oka volt a központi beavatkozás ritkaságának, de nem tekinthető kizárólagos szempontnak. A csere ügyletből kifejlődő² szinallagmatikus *bonae fidei* kötelmek csoportjába tartozó *emptio venditio*³ legegyszerűbben következőképpen határozható meg: „...árunk pénzre való kicserélése, a *merx* megszerzése *pretium* fejében...”⁴ Az adásvételi lényeges elemeinek (*essentialia negotii*) a definícióban is említett *merx* és *pretium* számítanak,⁵ ha a kettő közül bármelyik is hiányzik az adásvétel nem jön létre érvényesen. Az alapelv a fogalmi elemei tekintetében a Digestában több helyen is megerősítésre került, hogy a vételár a felek megállapodásán alapult, az áru és a kialakított vételár között nem volt megkövetelt az értékarányosság,⁶ valamint a feleknek lehetősége is volt rászedni egymást⁷ (a *circumscriptio* megengedett volt,⁸ de a szerződő feleknek erre csak az ár tekintetében volt lehetősége, amely önmagában nem minősült dolózus magatartásnak)⁹. A *pretium*mal szemben pusztán konjunktív három feltételt állapítottak meg. Ennek értelmében pénzbelinek,¹⁰ meghatározottnak¹¹ és valósnak¹² kellett lennie. Bár a legtöbb esetben az állam tartotta magát a klasszikus szabályokhoz, előre nem látott nehézségek idején szükségesnek bizonyult külső beavatkozással biztosítani a lakosság ellátását, még akkor is, ha az szembement a Birodalom által preferált kereslet-kínálat elvén alapuló piaci berendezkedéssel. Ezen a klasszikus jogelven elsőként az egész Birodalomra kiterjedően Diocletianus változtatott az ingatlanok tekintetében, majd Justinianus császár minden forgalomképes dologra és dologösszességre kiterjesztette az először Diocletianus idején alkalmazott megoldást. A felértüli sérelem (*laesio ultra dimidium, laesio enormis*) jogintézménye a felek szabad alkuját markánsan befolyásoló központi beavatkozás volt.¹³ A felértüli sérelem mellett Diocletianus bevezette a sikertelenségének köszönhetően

² SERRAO 2006, 335-342.

³ KASER 1971, 545-547.

⁴ JUSZTINGER 2012, 125.

⁵ BENEDEK—PÓKECZ KOVÁCS 2023, 315-316.

⁶ BECHMANN 1884, 149.

⁷ D. 19. 2. 22. 3 és D. 4. 4. 16. 4.

⁸ A *circumscribo* ige vizsgálatánál ld: RADVÁNYI 2023, 17-21.

⁹ WACKE 1974, 214.

¹⁰ Az iskolavítát előidéző kérdéstről bővebben ld: ZIMMERMANN 1992, 250-252., ARANGIO-RUIZ 1956, 134-138.

¹¹ Gai. 3.140., JUSZTINGER 2014, 98.

¹² DE ZULUETA 1957, 19.

¹³ FÖLDI—HAMZA 2024, 516., A felértüli sérelemről ld: VISKY 1983, 24-65.

rövid életű ármaximalizáló rendeletet,¹⁴ az *edictum de pretiis rerum venalium*ot, amely közel 1500 tételnek határozta meg központilag az árát.¹⁵

2.2. *Cura annonae*

Ahhoz, hogy teljes mértékben megértsük a lentebb bemutatásra kerülő fragmentumokat, először szükséges megismerkedni az ókori mediterrán népek egyik létfontosságú élelmiszerének számító mezőgazdasági terményével, a gabonával. A római emberek étrendjének túlnyomó részét, egyes becslések szerint akár 70-80% százalékát tették ki a különböző gabonaalapú élelmiszerek.¹⁶ A Birodalom központjának számító Róma korának legnagyobb városa volt a maga egy millió főre tehető lakosságával,¹⁷ így nem csoda, hogy Róma, a közvetlen környezete és a környéki mezőgazdasági területek idővel már nem volt képes megtermelni azt a hatalmas mennyiségű gabonát, amely szükséges volt lakosai mindennapi ételmezéséhez. Ezt a helyzetet tovább nehezítette az a tény, hogy a gabonakészleteknek¹⁸ a fele nem megfelelő tárolási körülményekből¹⁹ adódóan tönkrement. Ezt a problémát jól ábrázolja Seneca, aki nem csak a természetbeni romlástól, de a mások általi kártevéstől is óv: „...a gabonát úgy töltsék át a magtárba, hogy ne essék benne kár a szállítók lopása vagy gondatlansága folytán, hogy ne romolják meg és ne fülledjen be a magába szívott nedvességtől, hogy mennyiségre és súlyra megfelelő legyen...”²⁰

A nagyobb városok és a hadsereg ellátásához az államnak egy olyan rendszert kellett kiépítenie, amely sikeresen tudta ellátni az ételmezés hatalmas volumenű feladatát, ez vezetett Caius Sempronius Gracchus kiemelkedő jelentőségű törvényéhez, a *lex frumentaria* kiadásához (Kr. e 123). A törvény legfőbb célja volt, hogy biztosítsa Róma városának gabonaellátását. E célkitűzést a fiatalabb Gracchus fivér az évenként változó, bizonytalan árakon való ellátás helyett a város összes férfi polgára számára, előre meghatározott mennyiségű és árú gabona havonta történő megvásárlásának lehetőségével kívánta megvalósítani.²¹ A *lex frumentariát*

¹⁴ ZLINSZKY 1994, 189.

¹⁵ KOOPS 2016, 617.

¹⁶ GARNSEY 1993, 216.

¹⁷ TEMIN 2013, 259.

¹⁸ A ma ismert gabonafélék közül az ókori mediterrán területeken az árpa és a tönkebúza voltak a legelterjedtebbek. Erről bővebben: GRÜLL 2017, 174-180., RICKMAN, 1980, 261-262.

¹⁹ A megfelelő tárolási körülmény: hűvös (lehetőleg 15,5 celsius fok alatti hőmérséklet), valamint száraz (15,5% páratartalom alatti levegő) környezet.

²⁰ Seneca, *De Brevit. Vit.* 19.1., BOLLÓK János fordítása.

²¹ GARNSEY 1993, 275.

több hasonló tartalmú törvény követte, a Birodalom fennállása alatt többször került sor a gabona kereskedelem törvényi szintű szabályozására.²²

Ezen a helyzeten Caesar hatalomra jutása változtatott nagyobb mértékben, aki jelentősen csökkentette az ellátásra jogosultak számát, ekkortól becslések szerint 150.000 ember ingyen juthatott hozzá az őket megillető gabonához.²³ Caesar halála után Augustus, kinek uralkodása kezdetén szintén súlyos éhség pusztított,²⁴ végül 200.000 főben állapította meg az ingyen gabonára jogosultak számát. „Tizenharmadik consulságom évében (i. e. 2) a plebsnek, amely akkor államköltségen gabonát kapott, 60-60 denariust adtam; ez is 200 000-nél több embert érintett.”²⁵

Így érkezünk a központi árszabályozás ritkaságáért felelős második alapvető okhoz, a *cura annonae*hez. Mint később a dolgozatban látni fogjuk a központi beavatkozás, a kényszerértékesítés majd minden esetben a római népélelmezés legalapvetőbb elemeire, a gabonára és az olajra vonatkoztak (ellentétben *edictum de pretiis rerum venalium*mal, amely, számtalan különböző terméknek jelölte ki a maximális árát).²⁶ Az állam, mint láthattuk, már a köztársaság kora óta kényesen figyelt az élelmiszerellátásra, nemcsak Itáliában, de a provinciákban is. A *cura annonae* ellátására Augustus Kr. u. 8-14 között létrehozta a *praefectus annonae* tisztségét.²⁷ Innentől a *cura annonae* vezetéséért a lovagi rendből kiválasztott megbízható és megfelelő hozzáértéssel rendelkező²⁸ tisztségviselő volt a felelős. A *praefectus annonae* feladatkörébe tartozott a gabona provinciákból (elsősorban Afrikából, Egyiptomból és Szicíliából²⁹) történő tengeri szállíttatása, annak tárolása, valamint a jogosultak közötti szétosztása. Meghatározó jelentőségű, hogy visszaélések esetén lehetősége volt szankciók alkalmazására.³⁰ Bár a *cura annonae* jelentős anyagi terhet rótt az államra, a legtöbb esetben biztosította a megbízható gabonaellátást, így tovább csökkentve a szükségét egy ármérséklő beavatkozásnak. Fontos kiemelni, hogy azok a kereskedők, akik értékesíteni kívánták gabonakészleteiket, kénytelenek voltak azt alacsonyabb áron tenni, hiszen az állam a hatalmas

²² *Rogatio Livia frumentaria, lex Octavia frumentaria, rogatio frumentaria, lex Appuleia frumentaria, lex Livia frumentaria, lex Cornelia frumentaria, lex Aemilia frumentaria, lex Terentia Cassia frumentaria, lex Porcia frumentaria, lex Clodia frumentaria, rogatio Messia de cura annonae Cn. Pompeio danda, lex Cornelia Caecelia de cura annonae Cn. Pomp. danda, rogatio Scribonia alimentaria, lex Iulia frumentaria*: ROTONDI, 1912, 96-97.

²³ ERDKAMP 2005, 241.

²⁴ Cass. Dio. *Hist. Rom.* 55.26.1. CARY Earnest fordítása (1925)

²⁵ *Res Gestatae Divi Augusti*, Borzsák István fordítása (1954), 328.

²⁶ ERDKAMP 2005, 284-286.

²⁷ Suet. Aug. 37.

²⁸ PÓKECZ KOVÁCS 2016, 108.

²⁹ TEMIN 2010, 544.

³⁰ PÓKECZ KOVÁCS 2016, 110.

menyiségű gabona forgalomba hozatalával képes volt befolyásolni a piaci mozgásokat és ezáltal kontrollálni az árakat.

2.3. A spekuláció elleni fellépés

Az adásvételre vonatkozó klasszikus alapelv és a *cura annonae* önmagukban nem bizonyulhattak minden esetben elégnek az árak szinten tartásához. A spekulációs, üzéri tevékenység már az ókorban elterjedt volt és ez ellen az államnak is fel kellett vennie a harcot. A spekulátorok elleni küzdelem a köztársaság korától egészen a Birodalom végnapjaiig komoly nehézséget okozott. Már Titus Livius is beszámolt egy Kr. e. 189-ben történt esetről, ahol a gabonakereskedők meg nem nevezett összegű pénzbüntetésben részesültek a készletek felhalmozásáért.³¹ Augustus már a *lex Iulia de annoná*val visszaszorítani kívánt mindennemű üzérkedést, spekulációt, amelynek a gabonaellátáshoz, gabonaárakhoz volt köze.

2.3.1. A *lex Iulia de annonae*

Augustus az uralma elején tapasztalt nehézségek kezelése érdekében a *cura annonae* megreformálása mellett Kr. e. 18-ban kiadta a *lex Iulia de annonát*. A törvény eredeti szövege nem maradt ránk, pusztán a Digesta 48. könyvének 12. titulusában található, Marcianustól, Ulpianustól és Papirius Iustustól származó fragmentumok maradtak fenn, amelyek erről a jogszabályokról tudósítanak.

Marcianus D. 48.12.1 (*libro secundo institutionum*)

Constitit inter servum et dominum iudicium, si annonam publicam fraudasse dicat dominum.

Az első fragmentumból megtudhatjuk, hogy a rabszolga ura ellen büntetőkeresettel élhet, amennyiben bizonyítja, hogy az az állami gabonatartalékokat bármiféle csalással megkárosította. Jól érezteti, hogy milyen komolyan vették az e fajta *crimeneket* az a tény, hogy a római jogban egyébként dolognak (*res*) minősülő rabszolgák főszabály szerint ugyan jogképtelenek voltak,³² de ebben az esetben kivételesen eljárást kezdeményezhettek urukkal szemben. A gabonatartalékok megkárosítása továbbá nem csak a közérdek súlyos sérelmét eredményezi, hanem a princeps népszerűségének is nagymértékben árt.

Ulpianus D.48.12.2 (*libro nono de officio proconsulis*)

pr. Lege Iulia de annonae poena statuitur adversus eum, qui contra annonam fecerit societatemve coierit, quo annonae carior fiat.

Ulpianus beszámol a *lex Iulia de annonában* található szankciókról. Büntetni rendeli a törvény mindazokat, akik tevékenységükkel a gabonaárak felferésére törekedtek, illetve azokat, akik hasonló cél elérése érdekében „gabonauzsorával” foglalkozó társaságot, *societast* alapítottak.

³¹ Liv. *Ab. urb.* 38.35.5

³² SUKACIC 2017, 110.

Ulpianus D. 48.12.2.1 (*libro nono de officio proconsulis*)

Eadem lege continetur, ne quis navem nautamve retineat aut dolo malo faciat, quo magis detineatur:

E törvény tartalmaz egy rendelkezést, amely megtiltja, hogy bárki is visszatartson gabonaszállító hajót, vagy hajóst, illetve bűnös szándékkal senki sem késleltetheti ezen vízi járműveket. Az ilyen tevékenységek célja a városokban való gabonahiány mesterséges előállítása és ezzel összefüggésben az árak növelése volt.³³ A szárazföldi szállítatásnál olcsóbbnak és gyorsabbnak bizonyuló tengeri fuvarozás sem volt veszélyektől mentes.³⁴ Tacitus is megjegyzi Róma népének ellátása nap, mit nap ki van szolgáltatva a bizonytalan hullámok és viharok csapásainak,³⁵ így ezen felül bármi nemű oktan késedelem hatalmas problémákhoz vezethetett.

Ulpianus D. 48.12.2.2 (*libro nono de officio proconsulis*)

Et poena viginti aureorum statuitur.

E töredék értelmében a *lex Iulia de annona* rendelkezéseinek megszegése igen nagy büntetést, 20 *aurei* pénzbírságot von maga után. A fragmentumban foglalt szankció nem csak a szállítóhajók visszatartására, de a gabonaárakat bármilyen spekulatív módon felverni kívánók törvénytelen magatartására is alkalmazni kellett.³⁶

Papirius D. 48.12.3 (*libro primo de constitutionis*)

pr. Imperatores Antoninus et Verus Augusti in haec verba rescripserunt: "Minime aequum est decuriones civibus suis frumentum vilius quam annona exigit vendere".

Az Antonius és Verus császárokhoz jogi tanácsért forduló *rescriptum* formájában kaptak választ a császári kancelláriától. E szerint minden, csak nem igazságos az, hogy a *decuriões* a polgáraiknak olcsóbban adják a gabonát, mint azt az állami kincstár megkívánja. Természetesen a polgárok számára méltányos áron hozzáférhetővé tett gabona állami felvásárlása³⁷ nagy terhet rótt az államkasszára, így az előre kijelölt kedvezményes áron alul történő eladása nagyban megkárosíthatja az *aerariumot*.

Papirius D. 48.12.3.1 (*libro primo de constitutionis*)

Item scripserunt ius non esse ordini cuiusque civitatis pretium grani quod invenitur statuere.

Item in haec verba rescripserunt: "Etsi non solent hoc genus nuntiationis mulieres exercere,

³³ HAMZA 1983, 164.

³⁴ A szárazföldi és a tengeri kereskedelmi viszonyokra vonatkozóan ld: FÖLDI 1997, 34-35.

³⁵ Tac. *Ann.* 3.54.

³⁶ ZAMORA MANZANO 2014, 14.

³⁷ HAMZA 1983, 164.

tamen quia demonstraturam te quae ad utilitatem annonae pertinent polliceris, praefectum annonae docere potes".

A szintén Antonius és Verus császárokhoz köthető *rescriptum* ismételten megerősíti, hogy a városok *magistratusai* nem adhatják olcsóbban a korábban kiszabott árnál a gabonát, nem írhatják felül a központi rendelkezéseket.³⁸ Abban az esetben, ha erre mégis sor kerülne, úgy (az egyébként főszabály szerint pereskedni nem képes)³⁹ nők is feljelentéssel fordulhattak a *praefectus annonae*hoz, amennyiben azt bizonyítani tudták.

Augustus felismerte, hogy a *pax Romana* megvalósítása érdekében elengedhetetlen Róma városának gabonaellátását biztosítani. A korábbi kísérletekre építve hozta meg a *lex Iulia de annona* elnevezés alatt ismert törvényt, amely a város érdekein túl saját politikai népszerűségének növelését is szolgálta. Az általa kiépített rendszer sikeresen tudta biztosítani a Birodalom központjának élelmezését, valamint az árakkal spekulálni kívánók ellen is erélyes fellépést mutatott. Mindez egy olyan történelmi-gazdasági korszakban történt, amikor az *aediles*⁴⁰ nem voltak képesek visszaszorítani a gabonával spekulálók káros tevékenységét.⁴¹ A törvény jelentőségét bizonyítja, hogy az a hatodik században a Tribonianus által irányított jusstiniánuszi kodifikáció során önálló titulust kapott a Digestában. Feltehetőleg a „gabonauzsora” tevékenysége nem csak a principátus korában jelentett veszélyt az állami érdekekre nézve, hanem a Kelet-római Birodalomban is akadtak olyanok, akik ilyesfajta akciókkal akartak maguknak hasznot húzni.

Augustus uralma végén egy új, állandó bíróság felállításáról is gondoskodott, amelynek feladata kimondottan a gabonát spekulációs célból halmozók feletti ítélkezésre terjedt ki.⁴² A *quaestio de annona*, amelyet a princeps a *quaestio de adulteriis* büntető bírósággal egyidejűleg hozott létre⁴³, feltehetőleg az elbírálandó ügyek kis száma miatt nem állt fenn hosszú ideig.⁴⁴ Bár nem kizárt, hogy a *lex Iulia de annona* rendelkezései nemcsak Rómára, hanem az egész Birodalomra kiterjedtek, valószínűtlen, hogy a központon kívül is alkalmazták volna,⁴⁵ így a tartományok spekuláció elleni küzdelméről a következő tartalmi egységben ejtek szót.

³⁸ DE LIGT 2016, 668.

³⁹ RIGGSBY 2010, 109.

⁴⁰ Az *aedilis curulis* feladatköréről ld: JAKAB 1993, 33-42.

⁴¹ ZAMORA MANZANO 2014, 20.

⁴² HÖBENREICH 1997, 158.

⁴³ TELLEGEN-COUPERUS 2003, 88.

⁴⁴ BAUMAN 1968, 81.

⁴⁵ ERDKAMP 2005, 265.

2.3.2. Szpekuláció elleni harc a provinciákban

A provinciái piacok kordában tartására Augustus rendelkezését feltehetően alapul vevő, de nem csak gabonauzsorára kiterjedő törvényeket hoztak létre. Ilyen volt az első század végéről származó *Lex Irnitana*. A mai Spanyolország területén található Irni városának szánt törvényben (amely 91-ben, Domitianus császár idején íródott⁴⁶) többek között található egy a *lex Iulia de annonára* emlékeztető passzus, amely a szpekulációval foglalkozik.⁴⁷

Ne quis in eo municipio quid coemito supprimito neve coito con|uenito societatemue facito quo quit carius ueneat quoue|quit ne ueneat setiusue ueneat

Az Augustus több törvénye által inspirált *lex*⁴⁸ szerint a *municipiumban* mindenkinek tartózkodnia kellett minden olyan vásárlástól, áru-felhalmozói tevékenységtől vagy *societashoz* való csatlakozástól, amelynek következtében az árak túlságosan megemelkedhetnek vagy a készletek nem megfelelő mennyiségre csökkenhetnek. A szöveg fordítása és értelmezése terén nincs teljes konszenzus a szerzők között. Egyesek értelmezése szerint a *carius* szövegrész „drágábbant” jelent, míg mások véleménye szerint a szó megfelelő értelmezése a „túl drágán”.⁴⁹ A szpekuláció visszaszorítása fontos feladata volt a provinciák helytartóinak is, erről Ulpianus tudósít.

Ulpianus D.47.11.6 (*libro octavo de officio proconsulis*)

pr. Annonam adtemptare et vexare vel maxime dardanarii solent: quorum avaritiae obviam itum est tam mandatis quam constitutionibus. mandatis denique ita cavetur: "Praeterea debebis custodire, ne dardanarii ullius mercis sint, ne aut ab his, qui coemptas merces supprimunt, aut a locupletioribus, qui fructus suos aequis pretiis vendere nollent, dum minus uberes proventus exspectant, annona oneretur". Poena autem in hos varie statuitur: nam plerumque, si negotiantes sunt, negotiatione eis tantum interdicatur, interdum et relegari solent, humiliores ad opus publicum dari.

A kimondottan gabonaüzerekről szóló fragmentum külön névvel részesíti az ezen tevékenységet folytatókat: *dardanarii*. A *dardanarii* célja, hogy a gabona árát növeljék, ezt pedig az államnak kötelessége visszaszorítani. Lehetőség szerint ki kell zárni a kereskedelmi tevékenységből azokat, akik visszatartják, amit felvásároltak, vagy nem hajlandóak korrekt áron (ez esetben piaci áron) eladni készleteiket, abban a reményben, hogy a következő év termése kedvezőbb lesz.

⁴⁶ LAMBERTI 1993, 226.

⁴⁷ *Lex Irnitana* 75.

⁴⁸ LAMBERTI 1993, 227-229.

⁴⁹ Bővebben ld: LO CASCIO 2017, 121-122.

Szorosan kapcsolódik az üzérkedés visszaszorításához a viszonteladók piacról való kiiktatása. Erre remek példa a Hadrianus császár, Eleusis városában történő halértékesítésről kiadott törvénye.⁵⁰ Az üzérkedés visszaszorítása érdekében csak a halászoknak és a közvetlenül tőlük vásárló halkereskedőknek engedélyezte a halak értékesítését. A császár ezzel a készleteket felvásárló, majd az árakat jócskán növelő viszonteladók spekulációs tevékenységét igyekezett visszaszorítani.⁵¹

Kevésbé ismert esetek is akadnak a központi beavatkozásokra vonatkozóan. Ilyen Gaius Arrius Antoninus concordiai fellépése.⁵² Az akkor *iuridicus* Arrius Antoninus Marcus Aurelius és Lucius Verus császárok utasítására,⁵³ 167-169 körül segédkezett a település gabonaellátásának helyreállításában, amelyre feltehetőleg az antoniusi járvány pusztítása miatt lehetett szükség. Bár nem tudjuk, hogy milyen eszközöket használt fel a helyzet rendezésére, de az biztos, hogy segítsége és tanácsadása révén kiérdemelte a patronusi megtiszteltetést.

2.4. Euergetizmus

Mint láthattuk, az állam nem riadt vissza attól, hogy szükség esetén a felek magánautonómiájának kárára is beavatkozzon a piaci viszonyokba egy-egy kialakult válságos helyzet orvoslása érdekében, és bár nem mindig járt sikerrel, de az esetek többségében képes volt megfizethető áron biztosítani az emberek számára a kor alapvető élelmiszereit. Azonban akadtak előre nem látható esetek, amikor külső segítségre szorultak a Birodalom lakosai. Ilyen körülmények fennálltakor nem volt szokatlan jelenség az euergetizmus.⁵⁴ A görög εὐεργετώ szóból kialakult kifejezést magyarul jótékonykodásként lehet leírni. Nem egy felirat állít emléket azoknak a helyi jótevőknek, akik ínséges időkben áron alul árultak vagy akár ingyen osztottak gabonát a rászorulóknak,⁵⁵ gyakran valamilyen politikai motiváció hatására.⁵⁶ Az ehhez hasonló megoldások sok esetben jelentettek megoldást azokban az esetekben, amikor elszabadultak a piaci árak, így sokszor nem is került sor központi beavatkozásra.

2.5. Összegzés

Mint láthatjuk, a Birodalom valójában komoly figyelemmel kísérte az élelmiszerek, elsősorban a gabona piaci árát és különböző módszerek segítségével igyekezett visszatartani a spekulációs kísérleteket. A tartós piacsabályozási tevékenységekkel kordában tartott, kereslet-kínálat elvén

⁵⁰ IG II² 1103

⁵¹ SILVER 2011, 3-7.

⁵² CIL V, 1874

⁵³ ERDKAMP 2005, 266.

⁵⁴ GARNSEY 1993, 82.

⁵⁵ Ilyen volt például Atalanta, egy gazdag özvegy Kis-Ázsiából, aki éhség idején áron alul biztosított gabonát Termessos lakosainak a második században. Nagylelkűségéről két felirat is tanúskodik (TAM III.1, 4 és 62.). További hasonló esetek: AE 1913, 0159; AE 1892, 145; AE 1967, 97.

⁵⁶ GARNSEY 1993, 272.

alapuló szabadpiaci viszonyokat probléma esetén átmeneti jellegű megoldásokkal orvosolták, a központi árszabályozás *ultima ratio* jellegű eszköz maradt. Az előre nem látható esetekben pedig a Birodalom lakosai többször számíthattak különböző magánszemélyek segítségére, jóllehet ezen tevékenységük mögött nem egyszer politikai célok is húzódtak. Az állami szabályozások és az euergetizmus rengeteg élethelyzetben jelentett megoldást a nehézségekre, így nem meglepő, hogy kevésszer került sor központi árral ellátott azonnali kényszerértékesítésre, mint végső megoldásra.

3. Lucius Antistius Rusticus *edictuma*

A dolgozat ezen része elsősorban az előző fejezetre építve kívánja bemutatni a Lucius Antistius Rusticus által kiadott *edictumot*, amely szorosan kapcsolódik Augustus törvényéhez. A gabonaállomány védelméről és az üzérkedés visszaszorításáról szóló *lex* egyes szerzők szerint tartalmazta a kényszerértékesítés lehetőségét és az *edictumot* ennek a gyakorlati megnyilvánulásaként fogják fel.

Antistius Rusticus *edictumát*, amely egy kőtáblára felvésve maradt ránk, 1924. május 25-én találták meg a törökországi Yalvaç városa mellett végzett régészeti kutatások során. A tábla, amelyen három különböző oszlopban olvashatóak feliratok, 89,5 cm magas, 125 cm széles és 34 cm vastag. A kőtábla bal oldalán az *edictumot* kiadó Lucius Antistius Rusticus *cursus honoruma* olvasható, középen található az *edictum* teljes szövege, míg a tábla jobb oldala a kőtábla publikálásáról tartalmaz információkat.

Az AE 1925, 126 számú felirat származási helye, piszídiiai Antiókhia, Kis-Ázsia dél-nyugati részén volt található, az *edictum* kiadása idején a 74 és 115 között egyesített Galatia-Cappadocia tartományhoz tartozott,⁵⁷ amelynek Rusticus volt a helytartója. A *colonia* jól ismerhető az Újszövetségből,⁵⁸ Pál apostol és Barnabás személyesen is ellátogattak piszídiiai Antiókhiaiba.

3.1. Rufo Proc Aug, Tiberia Platea

A tábla jobb oldalának a tetején az alábbi felirat olvasható:

RUFO PROC AUG

E felirat alatt egy kör alakú lyuk után az alábbi felirat található:

TIBERIA PLATEA

A felső sor egy *procuratori* tisztséget viselt Rufusról számol be. Ahogy később látható lesz, ennek a feliratnak is hiányzik az első sora, csakúgy, mint a *cursus honorumé*. A hiányzó sor egy

⁵⁷ ROBINSON 1924, 16.

⁵⁸ Ap. csel. 13:1-14:7

másik, Robinson által felfedezett darabon található.⁵⁹ Ezzel kiegészítve a szöveg így néz ki: L CALPURNIO RUFO PROC AUG. A kiegészített név más dokumentumokból nem ismert.

A kerek lyuk alatt található alsó sor a tábla városbéli elhelyezkedését mutatja. Ezek szerint egy Tiberius nevű utcában kapott helyet, amely az ásatások szerint egy 85 m hosszú és 11 m széles utca volt, a végén egy nagyobb térrel.⁶⁰

3.2. Lucius Antistius Rusticus élete és a *curus honorum*

A kőtábla bal oldalán egy *cursus honorum* olvasható, amelyet a felfedezést publikáló Robinson⁶¹ nem Lucius Antistius Rusticus *cursus*ának tartott, hanem egy Galerius Rusticus nevű magisztrátusénak. Galerius Rusticus nevének szokatlan rövidítését Robinson a Kis-Ázsiában tapasztalható görög befolyással magyarázta, a tábla középső részére jóval nagyobb hangsúlyt fektetett.

Harrer⁶² és Stout⁶³ Robinson álláspontját kritizálva felhívták a figyelmet arra a tényre, hogy a szokatlan rövidítésen kívül semmiféle más jele nincs a Robinson által feltételezni vélt görög befolyásnak. Továbbá utalnak egy kőtáblára, amely eredetileg a jelen fejezet tárgyát képező felirat felett lehetett elhelyezve. Ezen az alábbi sor olvasható: L. ANTISTIO. L. F. Ez a *curus* első oszlopának kezdősorával együtt: L. ANTISTIO, -N. -F., GAL., RUSTICO., amelyben a GAL. a *Galeria tribus* jól ismert rövidítése. A tudomány képviselői által egységesen elfogadott, hogy a kőtábla első és második oszlopán szereplő Rusticus nem két különböző személy, hanem ugyanazon ember, akinek tiszteletére állították a *curus honorum* és az *edictum* szövegeit tartalmazó táblát.

A felirat felfedezése előtt Antistius Rusticus alakja két Martialis epigrammából volt ismerhető,⁶⁴ amelyben a költő Rusticus feleségét, Mummia Nigrinát méltatta. Az epigrammákból ismert Rusticus alakját Robinson első publikációjában azonosította a feliratéval. Martialistól tudjuk, hogy Nigrina gazdag családból származott és az örökségét megosztotta férjével, illetve az asszony saját maga gondoskodott arról, hogy haza hozza férje földi maradványait, miután azt Cappadocia partjain érte a végzet.

[L. Antistio -n. -f.] Gal(eria tribu) Rustico, co(n)s(uli), leg(ato) Imp(eratoris) Caes(aris) [Domiltiani] Aug(usti) [Germanici] pro pr(aetore) provinciarum Capp(adociae), Galat(iae), Ponti, Pisid(iae), Paphl(agoniae), Arm(eniae) Min(oris), Lyca(oniae), praef(ecto) aer(arii)

⁵⁹ ROBINSON 1926, 76.

⁶⁰ Bővebben: GAZDA–NG 2011, 11–32.

⁶¹ ROBINSON 1924, 9.

⁶² HARRER 1925, 429.

⁶³ STOUT 1926, 44.

⁶⁴ Mart. Epig. lib. IV. 75., IX. 30.

Sat(urni), proco(n)s(uli) provinc(iae) Hisp(aniae) Ult(erioris) Baetic(ae), leg(ato) divi Vesp(asiani) et divi Titi et Imp(eratoris) Caesaris [Domitiani] Aug(usti) [Germanici] Leg(ionis) VIII Aug(ustae), curator Viarum Aureliae et Corne liae, adlecto inter praetorios a divo Vespasiano et divo Tito, donis militaribus donato ab isdem, corona murali, cor(ona) vallari, corona aurea, vexillis iii, hastis puris iii, trib(un)o mil(itum) Leg(ionis) II [A]ug(ustae), xvir(o) stlitibus iudicand(is), patrono coloniae, quod [ind]ustrie prospexit annon(ae).

A *cursus*on a Rusticus által betöltött pozíciók időrendben visszafelé haladva vannak feltüntetve. Rusticus politikai pályáját a *decemvirir stlitibus iudicandis* tíztagú bírói testület tagjaként kezdte, amely a *vigintisexvir*hez tartozó *minor magistratus*i tisztség volt.⁶⁵ A peres ügyekben eljáró testület a *senatori cursus* legelső lépcsőfokának számított. A *comitia tributa* által évente választott testület felállítását a hagyomány Servius Tulliusnak tulajdonítja és Augustus reformjait követően e testület felügyelete alá került a szintén Servius Tullius által alapított állandó száztagú törvényszék.

A szokásnak megfelelően Rusticus karrierjének következő állomása a katonai *tribunus*i pozíció volt. A római hadsereg ezen fontos tiszti pozícióját a *legio II Augusta*ban töltötte be, amely ebben az időben Britanniában, majd a mai Wales területén található Caerleonban állomásozott.⁶⁶

Rusticus ezután *curator viarum* lett, a Via Aurelia és Via Cornelia utak felügyeletéért és karbantartásáért volt felelős. A Via Aurelia az ókori Róma egyik legfontosabb közútjaként van számontartva. Az út (amely valószínűleg az építtetőjéről, a projekt megkezdésekor *censori* tisztséget betöltő Gaius Aurelius Cotta után kapta a nevét⁶⁷) Róma városát kötötte össze Vada Volaterranán és Cosán át Pisaevel.

Ezt követően Rusticus a *legio VIII Augusta* *legatus legionis*a lett. A kinevezést még Vespasianus császár halála előtt kapta meg és a tisztséget több éven keresztül töltötte be, még Domitianus császár uralkodásának idején is. Vespasianus és Titus császároktól kapott *dona militariát*, mint a *corona muralis*t, a *corona vallaris*t és a *corona aurea*t is. Ezeket a kitüntetések mind a Germania Superiorban töltött évei alatt szerezte.

Antistius Rusticus karrierjében a *legio* parancsnokságát a *proconsulság* követte, Baetica provinciában. Egy Cisimbrumban (mai Zambra) talált felirat⁶⁸ ismét megerősíti az állítást,

⁶⁵ HORNBLLOWER — SPAWFORTH — EIDINOW 2012, 419.

⁶⁶ Bővebben: WILKES 2003, 631-634.

⁶⁷ HORNBLLOWER — SPAWFORTH — EIDINOW 2012, 1547.

⁶⁸ CIL II, 2242

miszerint a piszídiiai Antiókhia területén felállított kőtábla első és második oszlopában szereplő Rusticus ugyanaz a személy.

Imp(eratore) Domitiano Ca[es(are) Aug(usto)] / Aug(usti) f(ilio) X co(n)s(ule) term[inus] / Augustalis municipi[pi Fla]/vi Cisimbrensis [ex] / decreto L(uci) Antisti [Rus]/ tici proco(n)s(ulis)

E szerint Rusticus *proconsuls*ága idején részt vett Cisimbrium város határvitáinak rendezésében. Ez Domitianus tizedik *consuls*ága alatt történt, így Rusticus baeticai *proconsuls*ága a 84-es évre tehető.

A *proconsuli* tisztséget a kollegiális birodalmi államkincstári *praefectusi* megbízatás követte Antistius Rusticus pályájában. Itt az elsődleges feladata a kincstár igazgatására terjedt ki, amihez hozzátartozott a *magistratusok* iratainak őrzése is.⁶⁹ A Forum Romanumon található Saturnus templomban lévő birodalmi államkincstár⁷⁰ Augustus óta két *praefectus* felügyelte, akik a volt *praetorok* soraiból kerültek kisorsolásra.⁷¹ A három évre szóló tiszteget Rusticus feltehetőleg 87 és 89 között töltötte be.

Ezt követően Rusticus *consul suffectus* volt 90 március és április hónapjaiban. A pozíciót Lucius Iulius Ursus Servianus mellett töltötte be,⁷² Domitianus tizenötödik *consuls*ágának évében. Bár a *consul suffectus imperiuma* megegyezett az év első hónapjaiban pozíciót betöltő *consules ordinarii*vel, de Rusticus korára a consuli tisztség elvesztette korábbi, köztársaságkori súlyát. Így fordulhatott elő, hogy 90-ben a két *consules ordinarii* mellett (Domitianus császár tizenötödik., míg a későbbi Nerva császár második alkalommal) 11 *consules suffecti* szolgált. Ezután érkezünk el Antistius Rusticus karrierjének utolsó állomásához és a dolgozat tárgya szempontjából legfontosabb tisztségéhez.

Rusticus egészen haláláig Galatia-Cappadocia tartomány császári helytartója volt, amely minőségében kiadta híres árszabályozással kapcsolatos *edictum*át. *Legatus Augusti pro praetore*ként Domitianus császártól kapta kinevezését és az ő személyes képviselője volt a provinciában.

A *cursus*t olvasván feltűnik, hogy Rusticus nem töltötte be a *praetori* tisztséget, ez pedig ebben az időben szükségszerű előfeltétele volt a magasabb *magistratusi* pozíciók elnyerésének.⁷³ Rusticus esetében ez legkorábban a kincstári *praefectusi* tisztséghez elengedhetetlen lett. A

⁶⁹ HORNBLLOWER—SPAWFORTH—EIDINOW, 2012, 24.

⁷⁰ ZLINSZKY 1994, 137.

⁷¹ GRÜLL 2017, 334.

⁷² SYME 1983, 366.

⁷³ A volt *praetor* a császártól megkaphatta a *legatus Augusti pro praetore provinciae* címet, amellyel a *legio* parancsnoki tisztsége mellett az adott provincia kormányzójává válhatott: P. SZABÓ 1999, 63.

cursus honorum azonban erre a kérdésre is tartalmazza a választ, amely értelmében Vespasianus és Titus császárok beemelték Rusticust a *praetori* rangot viseltek soraiba ezzel meggyorsítva pályájának előre menetelét.

3.3. Az *edictum* tartalma

Az alábbi alfejezetben kerül sor a Rusticus által kiadott rendelet bemutatására. Arra, hogy rendelkezésére mely évben került sor, a *cursus honorum* és a korábban említett epigrammák segítenek következtetni. A Mummia Nigrináról szóló második epigramma Martialis IX. könyvéből származik, amely feltehetően 93-ban íródott.⁷⁴ Azt is tudni lehet, hogy Galatia-Cappadocia provincia császári helytartója 90-ben Tiberius Iulius Candidus Marius Celsus volt⁷⁵ és a legtöbb szerző egyetért azzal, hogy a következő évben is ő töltötte be azt a pozíciót. Mindezekből arra lehet következtetni, hogy Lucius Antistius Rusticus 92-től 93-ban bekövetkezett haláláig volt Galatia-Cappadociában *legatus Augusti pro praetore*, így az *edictuma* is ebből az időből származhat.

*L. Antistius Rusticus leg(atus) Imp(eratoris) Caesar(i)s Domitiani Aug(usti) Germ(anici) pro pr(aetore), dic(it): Cum iivir(i) et decurion(es) splendidissim(ae) col(oniae) Ant(iochensis) scripserint mihi propter hiemis asperitatem annonam frumenti exarsisse petierintque ut plops copiam emendi haberet, b(ono) te(mpori), omnes, qui Ant(iochensis) col(oniae) aut coloni aut incolae sunt, profiteantur apud iiviros col(oniae) Antiochensis intra tricensimum diem quam hoc edictum meum propositum fuerit quantum quisque et quo loco frumenti habeat et quantum in semen aut in cibaria annua familiae suae deducat, et reliqui omnis frumenti copiam emptoribus col(oniae) Antiochens(is) faciat. Vendendi au(t)em tempus cons(t)ituo in K(alendas) Aug(ustas) primas. Quod si quis non paruerit, sciat me, quidquid contra edictum meum retentum fuerit, in commissum vindicaturum, delatoribus praemi nomine octava portione constituta. Cum autem adfirmatur mihi ante hanc hibernae asperitatis perseverantiam octonis et novenis assibus modium frumenti in colonia fuisse et iniquissimum sit famem civium suorum praedae cuiquam esse, excedere sing(ulos) * sing(ulos) modios pretium frumenti veto.*

A rendelet szövegéből kiderül, hogy Antiókhia *colonia* vezetői a két *duumviri*, illetve az *ordo decurionum* tanács tagjai, a *decuriones*, levélben fordultak a császári helytartóhoz segítségért. Levelükben arról számolnak be Rusticusnak, hogy a meglehetősen kemény téli hónapokat követően a gabona ára szignifikánsan megnövekedett. A gabonaüzérkedés nem volt szokatlan tevékenység a Római Birodalom hosszú története során, így nem meglepő, hogy ebben az esetben is sor került rá.

⁷⁴ HENRIKSÉN 2012, 11-14.

⁷⁵ ECK 1982, 316-319.

Kis-Ázsia területén megszokott volt, hogy gabonát csak a partmenti települések számára importáltak.⁷⁶ A legtöbb kis-ázsiai *colonia*, így piszídiiai Antiókhia is arra volt utalva, amit megtermelt. Nem nehéz megérteni tehát, hogy a gabonához jutás másfajta lehetősége nélkül, mennyire könnyen kerültek a *colonia* lakói kiszolgáltatott helyzetbe a rossz termés következtében. Tetőzi továbbá a helyzet súlyosságát, hogy a korban az egész Birodalom területén elterjedt jelenség volt a szőlőtermesztést a gabonatermesztéssel szemben előnyben részesíteni. Ehhez köthető Domitianus 92-es rendelete, amelyről Suetonius tudósít.⁷⁷ Ebben a császár kötelezte a tartományok lakóit, hogy a szőlőtőkéiket vágják ki és ehelyett gabonát ültessenek. Legfeljebb ültetvényük felét hagyhatták meg.

Antiókhia előjárói feltehetőleg nem tudták maguk visszaszorítani az üzérkedésből és áremelkedésből fakadó problémát, így Rusticus kérték fel, hogy hozza meg a megfelelő intézkedést. Rusticus tehát a *duumviri* és a *decuriones* felkérésére adta ki híres *edictum*-át. Ez egybevág a dolgozat elején tett megállapítással miszerint a klasszikus korban az állam főszabály szerint nem avatkozik be közvetlenül a felek közötti alkufolyamatba.

Rusticus titulusát, mint *ius edicendivel* rendelkező *magistratus*, és a *colonia* vezetőinek kérését követi az érdemi rendelkezés.

Először Rusticus felszólította a *colonia* minden lakóját, akár *colonus* vagy *incola*, hogy jelenjenek meg az Antiókhia élén álló duumvireknél és nekik jelentsék be, hogy mennyi gabonára van szüksége a lakos családjának és mekkora mennyiség az, amit a következő évi vetésre szánnak. A fennmaradó gabona mennyiséget Rusticus felhívására fel kellett ajánlani megvételre. E bejelentés megtételére harminc nap állt az emberek rendelkezésére, amely viszonylag hosszú időnek minősíthető. Az Oxyrhynchos-papiruszokból ismert két példa⁷⁸ esetében a lakosok hasonló helyzetben öt, illetve csak egy napot kaptak a bejelentés megtételére. A készletek összeírása után került sorra a kényszerértékesítés, amelynek idejét Rusticus augusztus hónap első napjában állapította meg. Erdkamp felhívja rá a figyelmet, hogy ez a dátum valószínűleg az érékesítés végnapját jelenthette,⁷⁹ így az *edictum* kiadásától augusztus elsejéig, az új termés beéréséig, élhettek a lakosok ezzel a lehetőséggel.

A rendelet a *sanctió*val folytatódik. Azoknak, akik nem követik az *edictum*-ban foglaltakat, a készleteit elkobozzák a hatóságok. Az elkobzott gabona 1/8-át Rusticus a feljelentőknek kínálja fel jutalmul. Egyéb büntetést a rendelet nem tartalmaz, feltehetőleg megfelelő, kellően súlyos

⁷⁶ ROBINSON 1924, 14.

⁷⁷ Suet. *Dom.* 7.

⁷⁸ P. Oxy. 47. 3339., P. Oxy. 42. 3048.

⁷⁹ ERDKAMP 2005, 286-287.

joghátránynak találták az éhség idején történő elkobzást és a készletek elvesztésével járó elmaradt profitot.

A gabona árát Rusticus az edictum végén állapította meg. Ezek szerint úgy értesült, hogy a tél előtt egy *modius* gabona ára 8-9 *as* körül mozgott, így a körülményekre tekintettel egy *modius* gabona árát egy *denarius*-ban maximalizálta. Ez normális körülmények között 100%-os profitot jelentett volna az eladóknak.

3.4. A *lex Iulia de annona* és az *edictum* kapcsolata

Az *edictum* vizsgálata során Herz felvetette a gondolatot,⁸⁰ miszerint Rusticus *edictuma* az általam előző fejezetben vizsgált, Augustushoz köthető *lex Iulia de annona* alkalmazásának egyik megnyilvánulása. Következtetése arra vezethető vissza, ahogy fentebb is említettem, hogy a törvény szövege nem ismert, csupán egyes rendelkezéseit találjuk meg Ulpianus és Marcianus kommentárjaiban. Az általunk ismert fragmentumok között nem szerepel a gabona kényszerértékesítésének lehetősége, de amennyiben a felvetést elfogadjuk, úgy valóban vizsgálni szükséges, hogy a *lex* és az *edictum* között van-e valamilyen kimutatható kapcsolat. Hans-Ulrich Wiemer álláspontja azonban jól mutatja, hogy amennyiben benne is volt a *lex Iulia de annona* által biztosított lehetőségek között a kényszerértékesítés, itt akkor is másféle normával állunk szemben. Felhívja rá a figyelmet, hogy Rusticus saját elhatározásából cselekedett és ennek az elhatározásnak az oka a felé intézett kérelem volt. *Edictum*-ában nem hivatkozik a *lexre* annak érdekében, hogy legitimálja döntését⁸¹ és az *edictumot* többször is sajátjaként aposztrofálja. Továbbá, Wiemer álláspontját azzal egészíteném ki, hogy csökkenti a két intézkedés közötti feltételezett kapcsolat valószínűségét a korábban említett felvetés, miszerint a *lex Iulia de annona* csak Róma tekintetében volt alkalmazható. Ennek tükrében ki lehet jelenteni, hogy az *edictum* nem lehet konkrét példa a *lex Iulia de annonában* feltételezett kényszerértékesítés megvalósulására.

3.5. Az *edictum* jelentősége

Antistius Rusticus *edictum*-ának felfedezése hatalmas tudományos jelentőséggel bír. Először is fényt vetett a Martialis-epigrammákból ismert Mummia Nigrina férjének kilétére. Továbbá ezen *edictum* az első ismert esete annak, hogy Róma városán kívül közjogi eszközök igénybevétele került sor árszabályozásra.⁸² Emellett tovább növeli a Törökországban talált lelet tudományos értékét a tény, hogy Lucius Antistius Rusticus piszídiai Antiókhiaiban bekövetkezett éhínséget felszámolására hivatott *edictuma* a legkorábbi ismert latin nyelvű

⁸⁰ HERZ 1988, 186-189.

⁸¹ WIEMER 1997, 205.

⁸² ROBINSON 1924, 10.

edictum a Birodalom keleti feléről.⁸³ Végso soron szot kell ejteni Rusticus *edictum*ának hatalmas sikeréről. A szöveget is tartalmazó kótblát eredetileg nem a rendelet közzététele céljából állították fel, hanem Rusticus tiszteletére, aki intézkedésével kiérdemelte a megtisztelő *patronus coloniae* címet. A rendelet sikere mindenképp elismerésre méltó, hiszen köztudottan nehéz egyszerre az eladók és a vevők érdekében cselekedni, és komoly, előre nem látható veszélyekkel járhat egy direkt közjogi beavatkozás a gazdasági viszonyokba.⁸⁴

Végül kiemelendő egy olyan elképzelés, amely ugyancsak alátámaszthatja az *edictum* különlegességét. Ezen koncepció szerint ugyanis egy kimondottan szokatlan forrásban találhatunk utalást az *edictum*ra, ez pedig nem más, mint az Újszövetség, azon belül is a Jelenésének Könyve. E szerint: „És hallottam, hogy egy hang szól a négy élőlény között a közepén: Egy mérce búza egy dénár, és három mérce árpa egy dénár, de az olajat és a bort ne bántsd”.⁸⁵ János apostol feltehetőleg 95-96 körül írta könyvét Pátmosz szigetén, Kis-Ázsia partjaitól nem messze. Mint láttuk, az első század végén Kis-Ázsia területén valószínűleg elterjedt volt az éhség. Míg Rusticus *edictuma* csak Antiókhiaira terjedt ki, addig Robinson kiemeli, hogy a korabeli gyakorlat szerint az intézkedéseket általában városonként külön hozták.⁸⁶ Még ha kétséget kizáróan nem is jelenthető ki, hogy a Szentírás említést tesz az Antiókhiaiban történekről, a szakirodalom a Jelenések könyvére hivatkozva valószínűsíti, hogy a piszídiái Antiókhiaiban tapasztaltak az egész térségre kiterjedtek.⁸⁷

3.6. Összegzés

Rusticus Kr. u. első század végén keletkezett *edictuma* kiemelkedő példája a kényszerértékesítés mellett megvalósuló központi árszabályozásnak. A rendelkezés hiány nélkül tartalmazza az ilyen jellegű állami beavatkozások legfőbb kellékeit a bejelentési kötelezettségtől, a központilag meghatározott adásvételi áron és kényszerértékesítésen keresztül az elkobzás szankciójáig. A piszídiái Antiókhiai intézkedés, bár kutatási eredményem szerint nem tekinthető a *lex Iulia de annonában* feltételezett kényszerértékesítés megnyilvánulási módjának, az *edictum* hatalmas jogtörténeti, gazdaságtörténeti és irodalomtörténeti jelentőséggel bír.

4. Oxyrhynchusi papiruszok

A következő fejezetben bemutatásra kerülő árszabályozási kísérletekre a mai Egyiptom területén található Oxyrhynchusban került sor. A Nílus nyugati partján fekvő település a 19.

⁸³ ROBINSON 1924, 10.

⁸⁴ KEHOE, 2007, 29-43.

⁸⁵ Jel. 6.6.

⁸⁶ ROBINSON 1924, 12.

⁸⁷ ROBINSON 1924, 18., SYME 1983 370., WIEMER 1997, 210.

század vége óta értékes lelőhelye különböző kéziratoknak. E kéziratok a Ptolemaida-dinasztia korától egészen Egyiptom arab meghódításáig tartalmazzak feljegyzéseket a térségről.

4.1. P. Oxy. 47. 3339.

Az első papirusz, amelynek csak az utolsó 29 sora maradt fenn,⁸⁸ a második század végéről származik, azaz közel száz évvel Rusticus híres *edictuma* után keletkezett. A dokumentumban a *praefectus Aegypti* szólítja fel Oxyrhynchus földtulajdonosait, hogy kínálják fel a lakosok számára a gabonakészleteiket megvásárlásra.

[. . . .] . . . [.]. [.]. [.]

[ό λαμ]πρότατος ήγεμὼν Λάρκιος

Μ[έμωρ] π[ρ]όνοιαν ποιούμενος

π[ε]ρ[ὶ π]άσης μὲν τῆς Αἰγύπτου, ἐξαι-

ρ[έτω]ς δὲ τῆς πόλεως τῶν Ὀξυ-

ρυ[γχειτ]ῶν, ἐπέστειλὲν μοι πάν-

τ[ας] το[ῦ]ς ἔχοντας ἐξ οἰασδήπο-

τε οὖν ἀφορ[μ]ῆς τὸν σεῖτον

δημοσίᾳ προκομίζειν καὶ πι-

πράσκειν καὶ μηδένα ἀποκρύ-

πτεσθαι ταμιευόμενον τὰς

τειμὰς τῶν καιρῶν· ὅθεν κελεύ-

ω διὰ σοῦ πᾶσιν τοῖς κτήτορσιν

φανερ[ὸ]ν γενέσθαι δεῖν ἐντὸς

πέντε ἡμερῶν καὶ τὸν σεῖτον

ὄν ἔχουσιν ἀπ[ο]γράφεσθαι κᾶ-

τα φέροντα[ς] εἰς τὴν πόλιν πι-

πράσκειν, εἰδότες ὅτι εἴ τις τού-

των μου παρακ[ο]ρύσσεται κατὰ

τὰ δόξαντα τῷ λ[α]μπροτάτῳ —

ἡγεμόνι ὁ μὲν σεῖτος αὐτοῦ

εἰς τὸ ταμεῖον χωρήσει, αὐτὸς

δὲ ὑπ' ἐμοῦ ἐπὶ τὸν ἡγεμόνα

ἀναπεμφθήσεται λόγον ὃ φέ-

ξων τοῦ τετολμημένου. ταύ-

⁸⁸COLES—HASLAM 1980, 72.

της μου τῆς ἐπιστολῆς τὸ
ἀντίγραφον) δημοσίᾳ προτεθήτω]
πρὸς τὴν πάντων γνῶσιν.
(ἔτους) λβ, Ἀδριανοῦ κα.

„A legelőkelőbb Larcus Memor *praefectus*, egész Egyiptomra, de különösen Oxyrhynchus városára előre gondolva, parancsot küldött nekem, hogy mindenki, aki bármilyen okból gabonát tart, hozza elő és adja el és senki se rejtse el, annak érdekében, hogy az átmeneti árváltozásokat a lehető leginkább kihasználja. Ezért elrendelem, hogy minden földbirtokos számára világossá kell tenni, hogy öt napon belül mindegyiküknek be kell jegyeztetnie az összes gabonát, amit tárol, majd be kell hoznia a városba és el kell adnia, tudván, hogy ha bármelyikük ellenszegül nekem, akkor a legelőkelőbb *praefectus* döntésének megfelelően a gabonáját a *fiscus* javára elkobozzák, míg őt magát a *praefectus* elé küldöm, hogy számot adjon vakmerőségéről. E levelem másolatát nyilvánosan is ki kell függeszteni, hogy mindenki értesüljön róla.

32. év, Hadrianus 21.”⁸⁹

A kényszerértékesítést elrendelő *praefectus Aegypti* a Lartia gensbe tartozó Larcus Memor volt. Larcus Memor személyét homály fedi. Míg Antistius Rusticus életpályáját különböző források segítségével rekonstruálni lehetett, addig Larcus Memor életéről, intézkedéseiről kizárólag az Egyiptom területén talált három papiruszból jutunk információhoz.⁹⁰

Bár a csekély szakirodalom,⁹¹ amely említést tesz Larcus Memor létezéséről, az általa betöltött *praefectusi* tisztség betöltésének kezdőpontját 192-re teszi, de ezen papirusz bizonyítja, hogy korábban már 191 decemberében, még Commodus császár uralkodása alatt ő töltötte be a helytartói tisztséget a provinciában. A hivatali idejének legkorábbi lehetséges időpontja 190, míg legkésőbbi 193.⁹² Ami biztosan állítható, hogy 192 júliusában még Larcus Memor volt a *praefectus Aegypti*, erről egy hermopolisi jogvita másolata⁹³ tanúskodik.

A görög nyelvű, 29 sorból álló papirusz 191. december 18-án íródott. A papirusz szerint Larcus Memor, mint helytartó felszólította a földtulajdonosokat Oxyrhynchusban, hogy írják össze, mennyi gabonájuk van, majd ezt követően tegyenek bejelentést arról. Erre mindössze öt nap állt az emberek rendelkezésére, amely jóval kevesebb, mint amit Antiókhia esetében Antistius Rusticus előírt.

⁸⁹ A fordítás alapjául COLES—HASLAM, 1980, 73-74 fordítása szolgált.

⁹⁰ P. Oxy. 47. 3339., P. Ryl. 2. 77., BGU 13. 2211.

⁹¹ BASTIANINI 1975, 75-89., STEIN, 1939, 215-226.

⁹² A következő *praefectus Aegypti*ről, Lucius Mantennius Sabinusról a legkorábbi feljegyzés 193-ból származik. (BGU 2 646, 1)

⁹³ P. Ryl. 2. 77.

A rendelkezés végrehajtását egy, a szövegben nem nevesített személyre bízta. Feltehető, hogy e rejtélyes személy kiléte a papirusz hiányzó, első sorában volt fellelhető. E forráshoz feltehetőleg kapcsolódik egy másik papirusz, amely szintén Oxyrhynchusból származik. A PSI 14. 1408. minden bizonnyal 191 és 194 között keletkezett, ez a benne nevesített Antonius Moschianus Ulpianus *epistrategosi* pozíciójából következik.⁹⁴ A papirusz gabonakészletekről szóló bejelentést tartalmaz. Elképzelhető, hogy a P. Oxy. 47. 3339. elejéről hiányzó személy valójában Antonius Moschianus Ulpianus volt.

A bejelentés megtételére rendelkezésre álló idő nem az egyetlen tényező, amelyben ez a rendelkezés eltérést mutat a Rusticus *edictum*ában foglaltaktól. Míg az előző fejezetben bemutatott rendeletből kiderült, hogy egy szokatlanul hideg tél következtében hozott gyenge termés következtében volt szükség a szabadpiaci viszonyokba történő központi beavatkozásra, addig ebben az esetben nem találunk semmiféle utalást a szövegben arra, hogy mi is okozhatta a szükségét Larcus Memor rendelkezésének. Ahhoz, hogy fényt derítsünk a lehetséges okra, kitekintést kell tenni arra, hogy milyen események zajlottak ekkor a Birodalomban. 190-ben egy gabonával kapcsolatos politikai válságról tudósított a *Scriptores historiae Augustae*.⁹⁵ Ezek szerint Róma 190-ben egy azonosíthatatlan járványon túl gabonahiánnyal is küzdött, amelyet nem a rossz termés, hanem a vezetői réteg korrupciója okozott. Commodus, miután kivégeztette a felelősöket, az aranykor bekövetkeztét hirdette meg, amelyeket a gabonaárak mérséklése jelentett. Az oxyrhynchusi rendelkezés a commodusi „aranykor” intézkedéseinek lehetséges megnyilvánulása. Fontos hozzátenni, hogy nem a korrupció volt a rendelet kiadásának egyetlen lehetséges oka. Az antoniusi járvány 180-ig tartó egyiptomi terjedéséről és számottevő következményeiről korabeli források közvetett⁹⁶ módon is tanúskodnak. A járvány feltételezett 190-es ismételt felbukkanása⁹⁷ elérte Egyiptomot és az ezzel járó feltételezhető gabonahiány komoly gondokat idézhetett elő. Így a kényszerértékesítés előkészítésére szánt meglehetősen kevés öt nap indokolható volt a helyzet súlyosságával. Természetesen nem zárható ki az sem, hogy a két feltételezett előzmény együttes hatása jelentette a rendelet kiadásának okát.

További, talán legnagyobb eltérést a központilag kiszabott ár hiánya jelenti. Míg az eddig bemutatott esetekben mindig találkoztunk ilyennel, addig itt az egyértelmű központi beavatkozásnak, Larcus Memor rendelkezésének nem része a gabona árának meghatározása, bár nem kizárható, hogy azt a rendelkezés hiányzó része tartalmazta. Az eladási ár

⁹⁴ BARTOLETTI 1957, 112.

⁹⁵ Historia Augusta Comm. 14. 1-3.

⁹⁶ VAN MINNEN 2001, 175-177.

⁹⁷ Herodianus, Comm. 1.12.1-2.

meghatározásának hiányából Rathbone arra következtetett, hogy ebben az esetben árszabályozásra nem került sor, az ár meghatározása a felekre volt bízva.⁹⁸ Azonban kényszerértékesítést elrendelni értelmetlen, ha nincsen semmiféle korlát az árakon és az eladó bármekkora összeget elkérhet a kényszerértékesítésre szánt gabonáért. Erre Erdkamp is felhívja a figyelmet e forráshely vizsgálata közben.⁹⁹ Véleménye szerint biztosra vehető, hogy a hatóságok az ilyen esetekben, (így itt is) közbeszerzéssel vagy központi meghatározással kordában tartották az árakat.

A különbségek mellett természetesen hasonlóságot is találunk az előző fejezet *edictumával*. Mindkét esetben az adott provincia helytartója rendelte el a kényszerértékesítést. A *lex Iulia de annonáról* szóló fejezetben bemutatásra került az Antonius Pius és Lucius Verus császárok nevéhez fűződő *rescriptum* (D.48.12.3.1). E kérdést az előző fejezetben szükségtelen volt vizsgálni, hiszen Rusticus rendelete jóval megelőzi azt, de ebben az esetben már szót kell ejteni róla. A *rescriptum* értelmezése terén több álláspont is megjelenik. A legtöbb fordítás és elmélet szerint a fragmentum a behozott gabonára vonatkozik. Höbenreich felfogása szerint a *rescriptum* a közbeszerzés tárgyát képező gabonaállományokról szól,¹⁰⁰ míg Erdkamp szerint a császári válaszirat jelentése kiterjesztendő minden gabonakereskedelmi tevékenységre.¹⁰¹ Az első két álláspont szerinti értelmezés nem vonatkozik a forrásra. Amennyiben a harmadikat fogadjuk el helyesnek, akkor Larcus Memor közbeavatkozása azért volt szükséges, mert az *ordo decurionum*nak nem állt jogában ilyen intézkedés meghozatala. További hasonlóság a kilátásba helyezett szankció terén mutatkozik. Aki nem jelenti be és kínálja fel eladásra készleteit attól azt elkobozzák, továbbá, itt, az előző forrással ellentétben a jogszegőnek a helytartónak kellett felelnie tetteiről. Szintén visszatérő motívum a gabonakészlet felhalmozása. A helyzet súlyosságát jól szemlélteti, hogy az intézkedés megszegői a helytartónak voltak kötelesek felelni, ez pedig kizárólag a legsúlyosabb, a római államot fenyegető büntetőügyekben volt szokás.¹⁰²

A P. Oxy. 47. 3339. sokkal kevesebb információt tartalmaz Rusticus *edictumánál* mind az intézkedést meghozó helytartó, mind az előzmények, mind a következmények tekintetében. Míg a Rusticusnak hálából állított kőtábla és a *patronus coloniae* cím, amelyet Antiókhia lakóitól kapott, egyértelmű jelzése rendelete sikerének, addig itt nem tudjuk megállapítani,

⁹⁸RATHBONE 1997,193.

⁹⁹ERDKAMP 2005, 288.

¹⁰⁰HÖBENREICH 1997, 186.

¹⁰¹ERDKAMP 2005, 288.

¹⁰²ZLISZKY 1991, 48.

hogy Larcus Memor rendelkezésének sikerült-e egyszerre kielégíteni az eladók és a vevők igényeit, vagy hogy megoldotta-e az intézkedés szükségességét előidéző válság helyzetet.

4.2. P. Oxy. 42. 3048.

A következő oxyrhynchusi papirusz, amely ez előzőhöz hasonlóan görög nyelven íródott, a késő klasszikus korból, 246-ból származik. A papirusz nem csak a vizsgálat tárgyát képező rendelkezés szövegét tartalmazza, hanem egy, az annak felhívására készített gabonatartalékokról szóló bejelentést is.

ἐξ αὐθεντίας Αὐρηλίου Τιβερίου τοῦ κρατίστου δικαιοδότη.

ὅσοι σεῖτον ἔχουσι ἐν τῇ πόλει καὶ ἐν τ[ῶ] νομῷ, ἀπογραψά-

σθωσαν ὑπὲρ τοῦ καὶ τὴν πόλιν ἔχειν τὰς τροφὰς καὶ τὰς

δημοσίας χρείας ἀνυσθῆναι ἔστιν τῆς αὖριον ἥτις ἐστὶν

Φαμενώθ κβ τοῦ ἀζημίου αὐτοῖς ὑπάρχοντος, λήμψεται γὰρ

τὴν τειμὴν [] ἣν ὥρισεν ὁ λαμπρότατος ἡμῶν ἡγεμὼν (δηναρίων) ς,

γινώσκοντες ὅτι ἐάν τις εὐρέθῃ μὴ ἀπογραψάμενος οὐ

μόνον ὁ πυρὸς ἀλλὰ καὶ ἡ οἰκία ἔνθα εὐρίσκεται ἐκδικηθήσεται

τῷ ἰερωτάτῳ ταμείῳ. (ἔτους) γ Φαμενώθ κα.

ἀ(ντίγραφον) ἀπογρ(αφῆς).

Αὐρηλ(ίῳ) Τιβερίῳ τῷ κρα(τίστῳ) δικαιοδότη π(αρά) Καλπουρνίας Ἡρακλείας

τῆς καὶ Εὐδαμίας

θυγατρὸς Καλπουρνίου Θεώνος τῶν ἐν τῷ Μουσείῳ σειτηθέντων καὶ ὡς

ἐχρημάτιζεν

διὰ Αὐρηλίου Πεκύλλου τοῦ κ(αὶ) Θεώνος γυμνασιάρχσαντος

πρυτανεύσαντος βουλ(ευτοῦ)

τῆς Ὀξυρυγγ(ειτῶν) πόλ(εως) καὶ Χαιρήμ(ονος) τοῦ κ(αὶ) Δημητ() καὶ ὡς

χρημ(ατίζει) ἐπιτρόπων· ἀπογράφομαι κατὰ

τὰ κελευσθέντα ὑπὸ σοῦ ὃν ἔχω πυρὸν ὑπὸ πραγματευτὰς vac. ?

ἐν μὲν κτήσῃ μου Σοῦ ν (ἀρτάβας) Γκ ἐν δὲ τῷ Δωσιθέου (ἀρτάβας) σμε ...

καὶ ἐν τῷ Ἰσίου Τρύφω(νος) (ἀρτάβας) σκ καὶ ἐν Θμοινεψώ(βθει)

(ἀρτάβας) υξ καὶ ἐν Λίλῃ (ἀρτάβας) σπ

[κ]αὶ ἐν τῷ Σατύρου [(ἀρτάβας)] φκ...

ἀπὸ δὲ τῶν προκ[ειμ]ένων δίδονται μηνιαῖαι συντάξεις πραγματευταῖς τε

καὶ φροντισταῖς καὶ γεωργοῖς καὶ παιδαρίοις καὶ καταμηνεῖοις,

καὶ ἐν τῷ Σατύρου . . [. .]. . . . συ, ἀλλαγεῖσαι ἔτι ἀπὸ τοῦ διελθόντος μηνὸς

Μεχ[εῖ]ρ Κοπρεῖ κ[αὶ . .] πῶτι μαγείροις τῆς πόλεως διὰ τὸ ἐκ παλαιότητος

τ[ὸ] ἔλεον διεφθάρθ[αι] (ἀρτάβαι) σπζ

(ἔτους) γ Φ[α]μενώθ κβ.

„Aurelius Tiberius, a legkiválóbb *iuridicus* felhatalmazása alapján:

Mindazok, akiknek a városban vagy a nomoszban gabonájuk van, kötelesek bejegyeztetni azt, hogy ne csak a város ellátása legyen biztosítva, hanem a közszükségleteket is ki lehessen elégíteni - holnap, azaz Phamenoth 22-én - anélkül, hogy ez által bármiféle veszteséget szenvednének, mert mindenki megkapja azt az árat, amelyet legelőkelőbb *praefectus*unk megállapított, azaz 6 *denariust*, azzal a tudattal, hogy ha valakiről kiderül, hogy nem jegyeztette fel, nemcsak a gabonát, hanem az épületet is, amelyben az található, elkobozzák a legszentebb kincstárnak.

3. év, Phamenoth 21.

A bevallás másolata:

Aurelius Tiberiusnak, a legkiválóbb *iuridicus*nak, Calpurnia Heraclia másnéven Eudamia, Calpurnius Theon egykori Múzeum tagjának és más címeken ismert személyének lánya, aki Aurelius Pecyllus, más néven Theon, egykori gümnasziarkhosz és prütanisz, az oxyrhynchosiak szenátora, valamint Chaeremon, másnéven Demet... és bármilyen más címeken ismert gyámjain keresztül jár el: A rendeleteidnek megfelelően nyilvántartásba vetetem a képviselőim kezében lévő gabonát:

Suis körüli birtokomon 3.020 artabát; Dositheu területén 245 art...; Iseum Tryphonisban 220 art.; Thmoenepsobthisban 460 art.; Lileben 280 art.; Satyruban 820 art... van - A fent említettekből havi juttatásokat kapnak a képviselők és intézők és gazdák és fiúk és havi munkások. És a Satyruban már a múlt Mecheir hónaptól kezdve lekötött(?) a Copres és [...].pos, a városi szakácsok részére, mivel az olaj megromlott a hosszú tárolás miatt, 287 artaba.

3. év, Phamenoth 22.”¹⁰³

A rejtélyesen előállt helyzet megoldását egy Aurelius Tiberius nevű, *praetori* rangot viselő *iuridicus* vállalta magára. Aurelius Tiberius életéről és pályájáról, Larcus Memoréhoz hasonlóan csekély információ ismert. Neve más dokumentumokban nem maradt fenn, így hivatali idejének lehetséges tartamát sem lehet megadni.

Hasonlóan az előző esetekhez, itt is egy provinciai hivatalnok (nem a városi előljárók), ebben az esetben a *iuridicus* az, aki az előre megszabott árakat kihirdeti és a kényszerértékesítést elrendeli. Ez kimondottan szokatlannak mondható, hiszen a dolgozatban bemutatott egyéb esetekben egy ilyen rendelkezés meghozataláért a tartomány helytartója, vagy maga a császár

¹⁰³ A fordítás alapjául PARSONS 1974, 124. fordítása szolgált.

volt felelős. Azonban a szövegből kiderül, hogy bár az intézkedés kiadásáért nem a *paefectus Aegypti* volt a felelős, de az abban foglalt ár megszabásáért már igen. A *praefectus* bár nincs szó szerint megemlítve, minden bizonnyal Gaius Valerius Firmus volt, aki 245-től legkésőbb 248-ig volt Egyiptom helytartója.¹⁰⁴ A fennmaradt szöveg nem tesz utalást az intézkedés meghozatalát kiváltó okra, de feltételezhetjük, hogy Aurelius Tiberius intézkedése kapcsolatban áll a gabonahiánnyal, amely akkor az egész provinciát sújtotta. Több primer forrás¹⁰⁵ is említést tesz a 240-es évek közepén tapasztalt gabonahiányról, amelynek okát egyesek az időszak éghajlati változásainak, azon belül is a Nílus változó vízhozamának tudják be.¹⁰⁶

Aurelius Tiberius rendeletét március 17-én adta ki és másnapra, március 18-ra rendelte el a készletek regisztrációját. Az előző két esetet látva kirívóan kevés az a 24 óra, ami a földtulajdonosoknak rendelkezésére állt a bejelentés megtételére. Ismételten a helyzet súlyosságára kell következtetni a rendelkezésre bocsátott idő rövidségéről. Ugyan a rendelet nem tartalmaz utalást a kiváltását előidéző okra, de amint azt fentebb említettem ezek az évek a korábbiakhoz képest jóval kevesebb termést hoztak. Mint tudjuk a rossz tárolási körülmények következtében a már betakarított gabona egy jó része is odaveszett. Továbbá egy szezonális jelenség is állt a háttérben, amely a Birodalom minden pontjában megjelent. A gabona betakarításkor a legolcsóbb, majd az ára mindig a következő betakarítási időszak kezdete előtt tetőzik, amely Egyiptomban késő tavaszra volt tehető.¹⁰⁷ Így könnyen érthető, hogy a rendelet céljaként a város táplálékellátását és a közszükségletek kielégítését emeli ki.

A következő vizsgálódási pont a központi ár. Esetünkben a *praefectus* által megállapított ár 6 *denarius* 1 artaba (nagyjából 3,5 *modius*) gabonáért. Fontos kérdést vet fel a meghatározott 6 *denarius* (=24 drachma). Az elrendelt ár, csakúgy, mint Rusticus *edictum*ánál a megszokott piaci érték felett lett megállapítva. A rendelkezésre álló információk szerint 190 és 270 között a provinciában egy artaba gabona piaci ára 12 és 20 drachma között mozgott.¹⁰⁸ Az állam által biztosított gabona áráról 216 és 270 között nem áll rendelkezésre információ, ez idő előtt 1 artaba gabona ára 8 drachma volt.¹⁰⁹ A szövegből sajnos nem derül ki, hogy a kényszerértékesítés által piacra kerülő gabona állami felvásárlás és alacsonyabb áron történő eladás útján jutott-e el a város lakóihoz, vagy e lépést kihagyva mindenki közvetlenül a piacról vehette majd meg a számára szükséges mennyiséget. Ami biztos, hogy az eladók konszolidált

¹⁰⁴ Utolsó említése 246 augusztusából maradt ránk (P. Oxy. 10. 1271.)

¹⁰⁵ P.Oxy. 12.1418, Eus. H.E. 7.22

¹⁰⁶ HUEBNER 2020, 486-518.

¹⁰⁷ SILVERMAN 1997, 93.

¹⁰⁸ RATHBONE 2015, 291.

¹⁰⁹ RATHBONE 2015, 291.

körülmények között akár 100%-os profitra tehettek volna szert, csakúgy, ahogyan Antiókhiaiban is történt.

A rendeletet a kilátásba helyezett *sanctio* zárja. Az, aki nem követte az előírtakat, elveszíthette az általa tárolt gabonát és az annak tárolására használt épületet is. Láthatjuk, hogy Rusticus rendeletéhez nagyon hasonló büntetést szántak azoknak, akik megpróbálták eltitkolni a tartalékjaikat. Pusztán két különbség merül fel. Itt nem ajánlották fel az informátoroknak az elkobzott gabona bizonyos hányadát, illetve ebben az esetben súlyosbította a következményeket az épület elkobzása is. Az elkobzott épületek a *fiscus*ra szálltak.¹¹⁰

A dokumentumhoz tartozik még a Calpurnia Herakleia által tett bejelentés. Calpurnia jómódú alexandriai család tagja volt,¹¹¹ bejelentése szerint apja, Calpurnius Theon a híres Alexandriai Könyvtárat is magába foglaló Muszeion tagja volt. Calpurniának összesen 5045 artaba (152.207,65 liter!) gabona állt rendelkezésére március 18-án. Hozzáteszi, hogy a földjein dolgozókat fizetésük mellett a földjein megtermelt gabonából havi juttatásokban is részesíti. Calpurnia földjei, amelyek Souisban, Dositheouban, Ision Tryphonisban, Thmoiepsobthisben, Lileben és Satyrouban feküdtek nem az összes birtokát képezték, ami, a tulajdonában volt. Egy 245-ben írt dokumentum alapján, amiben a földjei öntözéséről számol be, vélhetően öt további faluban volt még földtulajdona.¹¹²

Csakúgy, mint a P. Oxy. 47. 3339. esetében, úgy itt sincs olyan kézzelfogható bizonyítéka a rendelkezés sikerének vagy sikertelenségének, mint azt láthattuk pizídiai Antiókhiaiban. Ilyen bizonyíték hiányában pusztán a körülményekből és más típusú forrásokból tudunk bármiféle következtetést levonni. Aurelius Tiberius intézkedése után a gabonaárak még a 270-es évek elejéig kisebb ingadozással ugyanazok maradtak, ezután egy nagyobb áremelkedés következett be. A tény, hogy az árak ilyen sokáig nem emelkedtek meg szignifikánsan Aurelius Tiberius rendelkezését követően azt bizonyítja, hogy a 240-es évek közepén tapasztalt gabonahiány valóban csak átmeneti volt, nehézségein sikerült továbblendülni. Ehhez hozzájárult Aurelius Tiberius, aki inséges időkben gondoskodott a város ellátásáról.

4.3. Összegzés

Az Oxyrhynchusból származó két eset ugyancsak azt szemlélteti, hogy az állam alapvetően csak indokolt esetben avatkozott bele a szabadpiaci viszonyokba. E két példán keresztül is igazolódik, hogy központilag elrendelt kényszerértékesítésre és ehhez rendelt fix ár kiszabására csak olyan szélsőséges körülmények között került sor, amikor semmilyen egyéb megoldással

¹¹⁰ GARNSEY 1993, 259.

¹¹¹ ROWLANDSON—BAGNALL 1998, 237.

¹¹² P. Oxy. 42.3047.

sem tudták kezelni a kialakult helyzetet. A két papiruszban azonban nem található meg az összes elem, ami Rusticus *edictum*ában. A P. Oxy. 47.3339. esetében az árszabályozás legelemibb része, az ár meghatározása, a P. Oxy. 42.3048. tekintetében pedig az elkobzott terméshányad informátornak való felajánlása hiányzik.

5. Hadrianus athéni olajtörvénye

Az athéni olajtörvény, amely a bevezetésben bemutatott haltörvényhez hasonlóan szintén Hadrianus császár nevéhez fűződik, újabb ékes példája a kényszerértékesítés és a központi árszabályozás együttes megnyilvánulásának. Bár a törvény korábbról származik, mint a P. Oxy. 47. 3339. és P. Oxy. 42. 3048. papiruszok, mégis úgy tartom, hogy e forrást érdemes utoljára elemezni, elsősorban a többihez képes mutatott rendhagyó elemei miatt.

Hadrianus már fiatalkora óta a hellén kultúra nagy tisztelője volt¹¹³ és uralma alatt is kiemelt figyelemben részesítette a görög poliszt. Többek között nevéhez fűződik az athéni alkotmány megreformálása és a görög városállamok közti Panhellenion szövetség megalakítása.¹¹⁴ Hadrianus továbbá Athénban hatalmas építkezési sorozatba kezdett,¹¹⁵ gondoskodott a város éves gabonaellátásáról¹¹⁶ és több rendelkezés meghozatalával gondoskodott a város gazdasági helyzetéről. Ezen intézkedések sorába illeszkedik az olajtörvény is.

IG II² 1100

κε(φάλαια) νο(μο)θε(σίας) Ἀδριανοῦ
οἱ τὸ ἔλαιον γεωργοῦντες τὸ τρίτον
καταφερέτωσαν, ἢ τὸ ὄγδοον οἱ τὰ
Ἰπάρχου χωρία τὰ ὑπὸ τοῦ φίσκου
πραθέντα κεκτημένοι· μόνα γὰρ ἐ-
κεῖνα τὸ δίκαιον τοῦτο ἔχει· καταφε-
ρέτωσαν δὲ ἅμα τῷ ἄρξασθαι συνκο-
[μιδῆς κ]ατὰ μέρος, πρὸς λόγον το[ῦ]
[συνκομιζ]ομένου, τοῖς ἐλεώναι[ς]
[διδόντες τοῖς] προνοοῦσιν τῇ[ς]
[δημοσίας χρει]ας· ἀπογραφέσθω-
[σαν δὲ λόγον τῆς] συνκομιδῆς πρὸ[ς]
[τοὺς ἐλαιώνας κα]ὶ τὸν κήρυκα δύο

¹¹³ BOATWRIGHT 2003, 144.

¹¹⁴ HARTER-UIBOPUU 2008, 127.

¹¹⁵ Bővebben: BOATWRIGHT 2003, 144-157.

¹¹⁶ Cass. Dio. *Hist. Rom.* 69.16. 2.

[ἀντίγραφα παραδ]ιδόντες καὶ τὸ
 [ἕτερον ἀπολαμβά]νοντες ὑπογρα-
 φέν· ἡ δὲ ἀπ[ογραφή] ἔστω μετὰ ὄρκου
 καὶ πόσον συνεκόμισεν τὸ πᾶν,
 καὶ ὅτι διὰ δούλου τοῦδε ἡ ἀπελευ-
 θέρου τοῦδε, ἐὰν δὲ πωλήσῃ τὸν
 καρπὸν ὁ δεσπότης τοῦ χωρίου ἢ ὁ
 γεωργὸς ἢ ὁ καρπώνης. ἀπογραφέ-
 σθω δὲ πρὸς τοὺς αὐτοὺς καὶ ὁ ἐπ' ἐξα-
 γωγῇ πιπράσκων, πόσον πιπράσκει
 καὶ τίνι καὶ ποῦ ὀρμ[ε]ῖ τὸ [π]λοῖον. ὁ δ[ἐ]
 ἀπογραφῆς χωρὶς π[ωλήσα]ς ἐπ' ἐξα-
 γωγῇ, κἂν ὁ ὄφειλεν ἢ κα[τεννοχῶς]
 τῇ πόλει, στερέσθω τοῦ πραθ[έντος].
 ὁ δὲ ψευδεῖς ἀπογραφὰς ποιησά[μενος]
 ἢ τὰς περὶ τῆς συνκομιδῆς [ἢ τ]ὰς περὶ
 τῆς ἐξαγωγῆς ἢ ὑπὲρ χωρίου, [εἴ τις πα]-
 ρὰ φίσκου ἐπρίατο μὴ Ἰπάρχ[ου γενόμε]-
 νον ὄγδοον κατενεγκών, σ[τερέσθω],
 [τὸ δὲ ἡμισυ ὁ μ]ηνύσας λαμ[β]α[νέτω].
 [— — — — — ἐξαγωγ]ῇ ἀναπογ[ράπτων]
 — — — — — εἰρε, εἰ μ — — — —
 — — — — — των ἀπ[ο]τερ — —
 — — — — — ος αὐτὸς ἢ ὄν[τιν']
 [ἂν — — — — —]έτω μὲν ἐξ ἀπ[ο]-
 [— — — — — τ]ῆς δὲ τειμῆς τὸ [ἦ]-
 μισυ κατεχέτω, εἰ μήπω δέδωκεν, ἢ λαμ-
 βανέτω· τὸ δὲ ἡμισυ ἔστω δημόσιον.
 γραφέσθω δὲ καὶ ὁ ἔμπορος ὅτι ἐξάγει
 καὶ πόσον παρ' ἐκάστου· ἐὰν δὲ μὴ ἀπο-
 γραψάμενος φωραθῇ ἐκπλέων, στερέ-
 σθω· ἐὰν δὲ ἐκπλεύσας φθάσῃ καὶ μηνυ-
 θῇ, γραφέσθω καὶ τῇ πατρίδι αὐτοῦ ὑπὸ τοῦ
 δήμου κάμοι. τὰς δὲ περὶ τούτων δίκας

μέχρι μὲν πεντήκοντα ἀμφορέων ἢ βου-
 λή μόνῃ κρεινέτω, τὰ δὲ ὑπὲρ τοῦτο μετὰ
 τοῦ δήμου. ἐὰν δὲ τῶν ἐκ τοῦ πλοίου τις
 μηνύσῃ, ἐπάναγκες ὁ στρατηγὸς τῇ ἐξῆς
 ἡμέρᾳ βουλὴν ἀθροισάτω, εἰ δ' ὑπὲρ τοὺς
 πεντήκοντα ἀμφορεῖς εἴῃ τὸ μεμνη-
 μένον, ἐκκλησίαν· καὶ διδόσθω τῷ ἐλέγ-
 ξαντι τὸ ἥμισυ. ἐὰν δὲ ἐκκαλέσῃται τις ἢ
 ἐμὲ ἢ τὸν ἀνθύπατον, χειροτονεῖτω συν-
 δίκους ὁ δῆμος. ἵνα δὲ ἀπαραίτητα ἢ τὰ
 κατὰ τῶν κακουργούντων ἐπι[τ]είμι[α], τει-
 μῆς ἰς τὸ δημόσιον καταφερέσθω τὸ ἔλαι-
 ον ἥτις ἂν ἐν τῇ χώρᾳ ἦ. εἰ δέ ποτε εὐφορί-
 ας ἐλαίου γενομένης πλεόν εἴῃ τὸ ἐκ τῶν
 τρίτων ἢ ὀγδὼν καταφερόμενον τῆς εἰς
 ὅλον τ[ὸ]ν ἐνιαυτὸν δημοσίας χρείας, ἐξέ-
 στω τοῖς μηδέπω δοῦσιν τὸ ἔλαιον ἢ πᾶν
 ἢ μέρος δευτέραν ἀπογραφὴν ποιησαμέ-
 νοις καὶ δημόσιον τότε ὀφειλόμενον
 πόσον ἐστὶν [ὅσ]ον οἱ ἐλαιῶναι ἢ ο[ἱ] ἀργυ-
 ροταμία[ι] οὐ βούλονται παρ' αὐτῶν λαβεῖν,
 ὃ μὲν ὀφ[ε]ίλουσιν — — — ν — — — αγ — — — ηση — —
 φυλασσ —
 ας —
 τετα —
 ἀπογραφ[—
 γ]ινω-
 σκομενα —
 ημω ἰς τειμῆς —
 οε-
 σθω —
 δη —
 ἀπογραφα —
 αφε —
 ρων —
 ν ὃ ὀφείλῃς —
 σοφ —

(75-84. sorok töredékei)

„Az olajbogyótermelőknek az olaj harmadát, vagy a nyolcadát, ha Hipparchus birtokainak tulajdonosai, amelyeket a *fiscus* eladott be kell szállítaniuk - mivel csak ezek a birtokok rendelkeznek ezzel a kiváltsággal. Az olajat részben a betakarítás kezdetén, a [betakarított mennyiség arányában] szállítják le, és a [közszükségletekre ügyelő] községi olajfelvásárlóknak adják el. A betakarításról [nyilatkozatot] nyújtanak be a [prütaniszoknak és] a hírnöknek, két példányt nyújtanak be, és az egyik példányt aláírva kapják vissza. A nyilatkozatot eskü alatt

kell megtenni, és tartalmaznia kell, hogy mekkora a betakarított teljes mennyiség, és hogy ez ez és ez a rabszolga vagy ez és ez a felszabadított révén takarította be, valamint, hogy a birtok tulajdonosa vagy a bérlő vagy a betakarítási vállalkozó az, aki az olajat eladja. Annak is, aki exportra ad el, ugyanezeknek a tisztviselőknek nyilatkozatot kell benyújtania arról, hogy mennyit ad el, kinek és hol horgonyoz a hajója. Aki nyilatkozat nélkül kínálja fel a kivitelre való eladást, az a felajánlott mennyiségtől megfosztatik, még akkor is, ha a városnak leszállította azt, amivel tartozott. Aki meghamisítja a nyilatkozatokat, akár a betakarításról, akár a kivitelről, akár arról, hogy melyik birtokról van szó, akár arról, ha valaki olyan birtokot vásárolt a *fiscus*ból, amely nem Hipparchusé volt, és egy nyolcadát szállítja, azt fosszák meg [az olajtól]. A feljelentő megkapja a felét -- a be nem jelentett kivitelnek -- megtartja az ár felét, ha még nem fizetett, vagy kapja meg (az ár felét). A másik felét elkobozzák. A kereskedőknek is írásban kell nyilatkozniuk a kivitelről, és azt, hogy mennyit ad el az egyes termelőktől. Azt, akit rajtakapnak, hogy a nyilatkozat benyújtása nélkül hajózik el, meg kell fosztani [az olajtól]. Amennyiben már elszökött, és azután feljelentik, a Démosz jelentse azt a szülővárosának és nekem. A Tanács egyedül bírálja el ezeket az eseteket ötven amforáig, de a Démoszal együtt, ha ennél többről van szó. Ha a feljelentő a legénységből való, a [hoplita] tábornok köteles már a következő napon összehívni a Tanácsot, de ha a feljelentő által bejelentett összeg meghaladja az ötven amforát, akkor Gyűlést. A (szokásos) felét pedig elítélés esetén a feljelentőnek kell fizetni. Ha valaki akár hozzám, akár a *proconsul*hoz fordul, a Démosz válassza meg a szószólókat. Annak érdekében, hogy a bűnözőkkel szemben szigorú büntetést lehessen kiszabni, az olajat az országban érvényes piaci áron kell a városba szállítani. Ha valamikor olajbőség fordulna elő, és a harmadok és nyolcadok által szállított mennyiség meghaladná az egész évre vonatkozó közszükségletet, azok, akik ezért az olajat sem részben, sem egészben nem adják el, tegyenek egy második nyilatkozatot, és adják meg, hogy mekkora az a mennyiség, amit a községi olajvásárlók vagy az *argyrotamiae* nem hajlandók tőlük átvenni, és ha ezt megtették, akkor egyrészt megengedik nekik, hogy megtartsák, amivel tartoznak addig a napig, másrészt pedig, hogy ...”¹¹⁷

5.1. A törvény kiadása

Megszokott jelenség volt a korban a megtermelt olaj exportálása, ami a helyi értékesítésnél nagyobb profitot garantált az eladók számára, ennek kezelésére 124-125 körül a császár törvényt alkotott, amelyet a polisz római *agorájánál* hirdettek ki.¹¹⁸ Mint láthattuk, Hadrianus kedvenc városai közt tartotta számon Athént, amely a Birodalom egyik vezető olajtermelője

¹¹⁷ A fordítás alapjául OLIVER 1989, 235-236. fordítása szolgált.

¹¹⁸ CORTÉS-COPETE 2017, 113.

volt,¹¹⁹ így a polisz gazdasági újjáélesztése érdekében¹²⁰ fellépett a megtermelt olaj kivitele ellen, mint athéni *nomothetes*.¹²¹ Az exportálás által generált olajhiány megoldását a császár részleges kiviteli tilalmat, kényszerértékesítést és árszabályozást is tartalmazó törvénnyel oldotta meg. A görög polisz gondjainak megoldására idegen,¹²² a rómaiak által bevett gazdasági megoldást, a kényszerértékesítést választotta, de ezt, mint látni fogjuk egy, már a korban ősinek számító athéni eljárás köntösébe öltöztette, ezzel kielégítve a korábbi időszak dicsősége után sóvárgó athéni lakosság ellátását és saját törekvéseit is.

5.2. A bejelentési eljárás és a felelősségre vonás rendszere

A felirat szövege a dolgozatban vizsgált egyéb rendelkezésekhez képest számtalan eltérést mutat. Első ezek közül a bejelentési eljárás, a törvény által biztosított büntetőeljárás és ezzel összefüggésben a szankciórendszer részletes ismertetése. Erre a részletes kidolgozásra az időbeli hatály ad magyarázatot. Míg a többi esetben, mindig egyszeri, valamilyen *vis maior* szituáció által előidézett gabonahiány megoldására törekvő intézkedéssel találkoztunk, addig itt az athéni emberek magatartása okozta az áremelkedést,¹²³ ennek kezelésére született egy tartós norma. Mivel a törvény időtállóságával és rendszeres alkalmazásával számolt a császár, kimondottan részletes szabályozást dolgozott ki.

A törvény értelmében valamennyi olajbogyót termelő athéni köteles volt a szüret megkezdte után minden termés egyharmadát beszállítani a közszükségletek ellátásával foglalkozó tisztviselőhöz, az *elaonai*hoz, aki az elrendelt kényszerértékesítés keretében megvette azt piaci áron. Kivételt képeztek Hipparchus földjének új tulajdonosai. Azoknak, akik ezen *fiscustól* vásárolt földeken olajbogyót termesztettek csupán egynyolcadot kellett beszolgáltatni.¹²⁴ Fontos továbbá kiemelni, hogy a törvény nemcsak a földbirtok-tulajdonosok alanyi körére terjed ki, hanem minden lehetséges *possessor*re.¹²⁵ A bejelentést eskü alatt kellett megtenni. Kötelező tartalmi elemei voltak a termés mennyiségének megjelölése továbbá a betakarítást végzők megnevezése, legyenek akár rabszolgák, akár felszabadítottak. Formai elemeket tekintve a regisztráció írásban történt, két példányban, amelyből egy aláírt példányt a regisztráció igazolásaként a bejelentő visszakapott.

A megszabott terméshányad bejelentésén és értékesítésén felül a termelőket egyéb kötelezettség is terhelhette. Bár a maradék kétharmaddal (vagy hétnyolcaddal) a tulajdonosa szabadon

¹¹⁹ GEAGAON 1967, 131.

¹²⁰ WIEMER, 2006, 28.

¹²¹ HORNBLLOWER—SPAUFORTH—EIDINOW 2012, 1019.

¹²² HARTER-UIBOPUU 2008, 131.

¹²³ PLEKET 2008, 189.

¹²⁴ Hipparchus személyéről és a különbségtétel lehetséges okairól ld: HARTER-UIBOPUU 2008, 133-134.

¹²⁵ Így a tulajdonoson kívül a föld bérlője és albérlője is.

rendelkezhetett, de amennyiben azt exportálni kívánta, úgy szintén nyilatkozatot kellett tennie. Ennek tartalmaznia kellett az eladásra szánt mennyiséget, a vevő megnevezését, illetve azt is, hogy hol kötötte ki hajóját.

Ezt követi a büntetendő magatartások széles körű listázása, amely minden esetben biztosította az erélyes fellépés lehetőségét. Ennek értelmében szankciót vont maga után: a hamis bejelentés (vonatkozzon az akár a termés vagy az exportálni kívánt árú mennyiségére, továbbá a föld jellegére [Hipparchus volt földje-e vagy sem]), a termelő által bejelentés nélküli export (akkor is, ha a kötelezően eladandó hányad részében szabályszerűen járt el), valamint a termelőktől vásárló kereskedő által be nem jelentett export (a kereskedő bejelentésének azt is tartalmaznia kellett, hogy kiktől vásárolt és mennyit). Az informátorok részére, akik feljelentést tettek törvénytelen kivitelről, amennyiben az elkövetőt elítélték Hadrianus felajánlotta az elkobzott olaj felét. Amennyiben az exportőrnek sikerült megkerülni a szabályozást, vagy nyilatkozat megtétele nélkül elhagynia Athént, úgy arról értesítették annak szülővárosát és magát a császárt is.

Ezt követi a törvény megszegőit felelősségre vonó eljárás lefolytatásának részletes leírása. Ennek értelmében az elkövetési tárgy, jelen esetben az olaj mennyiségétől függően a bulé (50 amforáig), vagy a bulé és az ekklészia együttesen járt el (50 amfora felett). Amennyiben a törvénytiszta kereskedő hajójáról a legénység egy tagja tett feljelentést, úgy a sztratégosz egy napon belül összehívhatta az eljáró testületet (testületeket). Ezt a sürgősség indokolta, így még az előtt felléphettek, hogy a jogellenes kivitt célzó elhagyhatta volna a poliszt. Harter-Uibopuu felhívta rá a figyelmet, hogy ez az eljárás bizonyos aspektusaiban hasonlít a Kr. e. 5. századi *phasis* eljárásra, amelyet szintén az importra és exportra vonatkozó szabályok megsértése esetén folytattak le, illetve az árulók elleni vádemelés esetében megszokott *eisangelia* eljárásra, amely szintén a bulé vagy az ekklészia előtt folyt.¹²⁶ Szerinte Hadrianus a kedvelt ősi eljárási formákhoz való visszanyúlással akarta leplezni, hogy valójában intézkedése a polisz önállóságának korlátozásával jár, ugyanis a törvény lehetőséget ad arra, hogy a bulé és ekklészia döntéseivel szemben bárki fellebbezhetett vagy a *proconsul*hoz, vagy akár a császárhoz is. Mivel ez lehetőséget biztosított a római intézményeknek bármely döntés korlátozás nélküli felülvizsgálatára, így Athén valójában nemhogy önállóságát nem kapta vissza, hanem még veszített is belőle.¹²⁷

Harter-Uibopuu meglátásával részben egyet tudok érteni, de véleményem szerint nem ez volt a császár egyetlen motivációja a régmúlt idők eljárási szokásainak felelevenítésével. Úgy

¹²⁶ HARTER-UIBOPUU 2008, 136-138.

¹²⁷ HARTER-UIBOPUU 2008, 139.

gondolom, hogy nemcsak a polisz önállóságának korlátozását igyekezett Hadrianus leplezni, hanem a hellén területeken teljesen létidegen, kényszerértékesítés bevezetését is. Ezzel úgy tudta beolvasztani a poliszt a Rómában elterjedt megoldásba, hogy az általa olyannyira kedvelt klasszikus görög intézményeket nem szüntette meg, vagy tette azokat látszólag jelentéktelenné. A törvény végén Hadrianus nevesíti azt az esetet is, amikor az alaprendelkezésektől eltérően kell eljárni. E szerint, ha az *elaonai* által felvásárolt olaj mennyisége meghaladná az egy éves közszükségleteket és ezért sem az *elaonai* sem az *argyrotamniae*¹²⁸ nem kívánja átvenni azt, amennyiben azt a tulajdonos nem kívánja eladni úgy egy újabb bejelentés terhe mellett megtarthatta azt.

5.3. A megszabott ár

Végül az igazán dolgozatomba vágó kérdésről, az árról kell szót ejtenem. Míg a feljebb vizsgált esetekben ilyen szempontból könnyebb dolgunk volt, hiszen ott egy pénzben meghatározott értékről volt szó, addig itt egy jóval érdekesebb gazdasági megoldással találkozunk. Az athéni piac az olaj tekintetében a törvény előtt teljesen szabadon működött, az árak időről időre a szükségletekhez igazodtak.¹²⁹ Mivel a megtermelt olajat a lehetséges bevétel maximalizálására törekedve többen exportálni kívántak, az athéni piacon hiány alakult ki, így növekedtek az árak. Hadrianus az ilyen jellegű magatartások visszaszorítása érdekében elrendelte a megtermelt olaj egyharmadának piaci áron történő felvásárlását, majd annak a lakosságnak történő eladását, feltehetően csökkentett áron. A rendelkezés következtében a korábban tapasztalt hiány megszűnt, a helyi lakosság olajhoz való hozzáférhetősége megnövekedett, így a piaci árak is mérséklődtek. A piaci árak csökkenésével pedig az *elaonai* is egyre olcsóbban tudta felvásárolni a megszabott mennyiséget. Hadrianusnak az olajtörvénnyel sikerült a helyi fogyasztók szükségletei kielégítése mellett a termelők érdekeit is szem előtt tartania.¹³⁰ Ezt egy rendhagyó kényszerértékesítéssel megvalósított árszabályozó beavatkozással érte el, amely ismételten igazolja számunkra, hogy a kor központi árszabályozási kísérletei sikertörténetként értékelendők.

5.4. Összegzés

Hadrianus törvénye számos aspektusban tér el a korábban bemutatott forrásoktól. A törvény, amelyet nem átmeneti rendelkezésnek, hanem tartós normának szánták, jóval részletesebb leírást tartalmaz a bejelentési eljárásról, így dolgozatomban e szabályokat is részletesen megvizsgálhattam. Mint láthattuk, az ár tekintetében is egyedi a császár megoldása. A piaci ár

¹²⁸ Az *argyrotamni* athéni tevékenységéről és szerepéről ld: GEAGAON 1967, 121-122.

¹²⁹ SILVER 2011, 9-10.

¹³⁰ OLIVER 1989, 238.

megjelölésével egyidőben tudott gondoskodni Athén olajellátásáról és az árak csökkentéséről. Ez a központi árszabályozás egy rendhagyó esete, amely méltán nevezhető az ókori gazdaságpolitika egyik legkiemelkedőbb eredményének.

6. Konklúzió

Az ókori források vizsgálata révén áttekintést kaphattunk a gabona értékesítésével összefüggő gazdasági gyakorlatról. Az adásvétel tekintetében az ármeghatározás kérdésével foglalkozó jogtudósi álláspontokhoz a lehető legtöbb estében tartotta magát az állam. Bár a piaci viszonyok szabályozásától sem a központ (ld. *lex Iulia de annona*), sem pedig a perifériák nem idegenkedtek (ld. *lex Irnitana*, D. 47. 11. 6), ezek az intézkedések döntően mégsem szabtak a felek magánautonómiája tekintetében olyan korlátot, mint a dolgozatban bemutatott források, amelyek a korabeli jogtudomány álláspontjának szöges ellentétjeinek tekinthetők.

Ezen utolsó fejezet a dolgozatom elején feltett kérdések megválaszolására hivatott. A bevezetésben elsőként feltett kérdésre, amely az ilyen jellegű állami fellépések ritkaságának okára vonatkozott, „A római állam és a gazdaság kapcsolata” c. fejezetben már tartalmazza a választ, így itt pusztán a görög és római gyakorlat összehasonlítására és e rendelkezések feltételezett sikerességére térek ki.

6.1. A római és a görög szabályozási gyakorlatok összevetése

Kutatásom egyik kezdeti hipotézise volt, hogy a Római Birodalom hellén régióinak joggyakorlata eltérést mutat majd a római szabályozáshoz képest. E feltételezés alapján különbségre számítottam többek között a jogalkotói motiváció és a szankció terén is, azonban a kutatásom előrehaladtával egyre több hasonlóságot tártam fel, a különbségek pusztán marginálisak. Lényegében a hasonlóságok messze túlszárnyalják a különbségeket.

Valamennyi vizsgált szöveg helyi jellegű, partikuláris szabályozást tartalmazott, egyiküknek sem volt regionális vagy esetleg birodalomi szintű hatálya. Hasonlóságot mutattak a rendelkezések célkitűzései, amelyek szintén egy lokálisan felmerült probléma kezelése érdekében születtek. Az élelemellátási zavarok megoldására törekvő jogszabályok (az olajtörvény kivételével) nem egy átfogó gazdasági reform részeként jelentek meg, pusztán a kialakult válsághelyzetekben hozott, társadalmi stabilitást fenntartani kívánó eseti intézkedések voltak. A jogalkotók társadalmi pozíciói is rendkívüli hasonlóságot mutat. További visszatérő elem volt az, elkobzás, mint alkalmazott szankció. Ezekhez nem egyszer kapcsolódott az elkobzott gabona vagy olaj informátoroknak történő felajánlása.

Az egyes források közti kisebb tartalmi eltérések véleményem szerint nem tudhatók be a területek közti különbségeknek, hiszen a különbségeket tartalmazó források ugyanarról a

településről is származhattak. Erre kiváló példa, hogy a két oxyrhynchusi papirusz több aspektusban tér el egymástól, mint Rusticus *edictum*ától.

6.2. Sikeresek voltak-e a klasszikus kori árszabályozási kísérletek?

Végül a dolgozatom záró következtetéseire szeretnék kitérni. A bekezdésben feltett kérdést, miszerint sikeresek voltak-e a bemutatott fellépések röviden egy szóval lehet megválaszolni: igen. Mint láthattuk minden esetben bizonyos különbségek között visszatérő közös elemként jelent meg ezen intézkedések sikere. A dolgozatomban górcső alá vett forrásokat összehasonlítva négy közös jellemzőt fedeztem fel, amelyek feltételezésem szerint e sikerek kulcsai lehettek.

Elsőként szeretném ezen okok közül a helyhez kötöttséget említeni. Ezek a rendelkezések mind helyi problémák kiküszöbölésére, nem egy egész Birodalmat érintő válság orvoslására születtek. Területi hatályuk mindössze egy településre terjedt. A kis terület nagyban megkönnyítette az intézkedések végrehajtását, valamint a végrehajtás ellenőrzését.

Az első ponthoz szorosan kapcsolódik a második, ami nem más, mint a piaci ár. A bemutatott esetekben jól látható, hogy a központonlag megszabott ár mindig a piaci árak figyelembevételével lett meghatározva. Egy egész birodalomra kiterjedő rendeletben lehetetlen olyan árat megszabni, amely annak minden szegletében igazságosnak mondható, még akkor is, ha azt jóval valamely áru piaci ára felett szabják meg. Azonban egy szűk területi hatályú intézkedés nem ütközik ilyen gondba, a piaci árhoz igazított központi ár meghatározására már lehetősége nyílik az államnak.

Harmadik okként az időbeli hatályról szeretnék szót ejteni. Az olajtörvény kivételével az összes bemutatott eset egyszeri, nem tartós intézkedés volt. Egy sokáig fenntartott, rosszul kivitelezett piaci beavatkozás gyakran előre nem látható negatív eredményeket vonhatott maga után, de egy rövid intervenciót követően lehetőség nyílt visszaállni a rómaiak által preferált, kereslet-kínálat elvén alapuló szabadpiaci berendezkedéshez, ezzel minimalizálva a beavatkozás piacra kifejtett negatív hatásait. Hadrianus törvénye esetében, bár egy hosszú időn át hatályban lévő jogszabályról van szó, az azonban csak az összes termésnek egy bizonyos hányadára vonatkozott csupán, így az állami tevékenység mellett, fennmaradhatott az olaj piaci forgalma, habár csökkentett áron.

Utolsóként a vizsgált szövegek tárgyi hatályáról szükséges említést tenni. Valamennyi dolgozatomban bemutatásra kerülő rendelkezés a Római Birodalom valamely alapélelmiszere vonatkozásában került kiadásra. E szűk körű tárgyi hatály is minden bizonnyal csekély mértékű változást okozott a többi áru árában. A termékeiket meghatározott áron eladni kényszerülők más termékeik árának növelésével igyekeztek veszteségeiket minimalizálni. Ám egy nagyobb

volumenű beavatkozás, amely akár több száz termékre is kiterjed, olyan jellegű torzulást eredményezhet a piaci viszonyokban, amely sok esetben nagyobb problémát idézhet elő, mint amelyet az eredeti rendelkezés kiadásával kívántak mérsékelni.

Összegzésként tehát megállapítható, hogy bár a római jog klasszikus időszakában igen ritkán, mindig szigorúan *ultima ratio* jelleggel került sor a központi árszabályozásra, ezek mégis sokkal sikeresebb intézkedéseknek mondhatóak, mint a későbbi korokból ránk maradt esetek, amelyek már a Birodalom válságának korában születtek.

Irodalomjegyzék.

ARANGIO-RUIZ, Vincenzo: *La compravendita in diritto romano Vol I*. Napoli, Jovene, 1956.

BARTOLETTI, Vittorio (szerk.): *Papiri greci e latini. Vol 14. N. 1371-1452*. Firenze, Felice Le Monnier, 1957.

BASTIANINI, Guido: Lista dei prefetti d'Egitto dal 30 al 299. *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, 17 (1975) 75-89. <https://www.jstor.org/stable/20171850> (2024. 08. 02)

BAUMAN, Richard Alexander: Some Remarks on the Structure and Survival of the *Quaestio De Adulteriis*. *Antichthon*, 2 (1968) 68-93.

<https://www.cambridge.org/core/journals/antichthon/article/abs/some-remarks-on-the-structure-and-survival-of-the-quaestio-de-adulteriis/121F7B9F7C52278B53B1772BA759B3AC> (2023. 11. 15)

BECHMANN, August: *Der Kauf. Nach Gemeinem Recht. Zweiter Theil*. Erlangen, Andreas Deichert, 1884

BENEDEK Ferenc—PÓKECZ Kovács Attila: *Római magánjog*. Budapest, Ludovika Egyetemi Kiadó, 2023.

BOATWRIGHT, Mary Taliaferro: *Hadrian and the cities of the Roman Empire*. Princeton – Oxford, Princeton University Press, 2003.

BORZSÁK István: Történeti források. Res Gestae Divi Augusti. *Antik Tanulmányok – Studia Antiqua*, 1 (1954) 323-332.

CASSIUS DIO: *Historia Romana*. In: CARY, Earnest: *Dio's Roman History*. London, William Heinemann, 1925.

COLES, R. A.—HASLAM, M. W. (szerk.): *The Oxyrhynchus Papyri. Volume XLVII*. London, Egypt Exploration Society, 1980.

CORTÉS-COPETE, Juan Manuel: *Koinoi Nomoi: Hadrian and the Harmonization of Local Laws*. In: HEKSTER, Oliver—VERBOVEN, Koenraad (szerk.): *The Impact of Justice on the*

Roman Empire. Proceedings of the Thirteenth Workshop of the International Network Impact of Empire. Gent, Brill, 2017. 105-121.

DE LIGHT, Luuk: *Roman Law, Markets and Market Prices*. In: DU PLESSIS, Paul—TUORI, Kauis—CLIFFORD, Ando (szerk.): *The Oxford Handbook of Roman Law and Society*. Oxford, Oxford University Press, 2016. 660-669.

DE ZULUETA, Francis: *The Roman law of Sale. Introduction and Selected Texts*. Oxford, Clarendon Press, 1957.

ECK, Werner: Jahres- Und Provinzialfasten der senatorischen Statthalter von 69/70 bis 138/139. *Chiron*, 12 (1982), 281-362.

ERDKAMP, Paul: *The Grain Market in the Roman Empire. A social, political and economic study*. Cambridge—New York, Cambridge University Press, 2005.

FÖLDI András: *Kereskedelmi jogintézmények a római jogban*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1997.

FÖLDI András—HAMZA Gábor: *A római jog története és intézményei*. Budapest, Novissima Kiadó, 2024.

GARNSEY, Peter: *Famine and Food Supply in the Graeco-Roman World. Responses to Risk and Crisis*. Cambridge, Cambridge University Press, 1993.

GAZDA, Elaine K.—NG, Diana Y. (szerk.): *Building a New Rome. The Roman Colony of Pisidian Antioch (25BC-700AD)*. Michigan, University of Michigan, 2011.

GEAGAON, Daniel J.: *The Athenian Constitution after Sulla*. Princeton, American School of Classical Studies at Athens, 1967.

GRÜLL Tibor: *A Római Birodalom gazdasága*. Budapest, Gondolat Kiadó, 2017.

HAMZA Gábor: „Kartellekre” és „monopóliumokra” vonatkozó szabályozás a római jogban. *Jogtudományi Közlöny*, 3 (1983), 162-167.

HARRER, Gustave Adolphus: The Latin Inscription from Antioch. *Archaeological Institute of America*, 4 (1925), 429-433.

HARTER-UIBOPUU, Kaja: *Hadrian and the Athenian Oil Law*. In: ALSTON, Richard—VAN NIJF, Onno M. (szerk.): *Feeding the Ancient Greek City*. Leuven – Paris – Dudley, MA, Peeters, 2008. 127-139.

HENRIKSÉN, Christer: *A Commentary on Martial, Epigrams Book IX*. Oxford, Oxford University Press, 2012.

HERZ, Peter: *Studien zur römischen Wirtschaftsgesetzgebung*. Stuttgart, Franz Steiner Verlag, 1988.

- HORNBLOWER, Simon—SPAWFORTH, Anthony—EIDINOW, Esther: *The Oxford Classical Dictionary*. Oxford Dictionary Press, 2012.
- HÖBENREICH, Evelyn: *Annona: juristische Aspekte der stadtrömischen Lebensmittelversorgung im Prinzipat*. Graz, Leykam, 1997.
- HUEBNER, Sabine Renate: Climate Change in the Breadbasket of the Roman Empire—Explaining the Decline of the Fayum Villages in the Third Century CE. *Late Antiquity*, 4 (2020), 486-518.
- JAKAB Éva: *Stipulationes aediliciae. A kellékhibáért való helytállás kialakulása és szabályai a római jogban*. Szeged, Acta Univesitatis Szegediensis de Atilla József Nominatae. Tom. XLIV. Fasc. 7. 1993.
- JUSZTINGER János: A certum pretium határain: Az ármeghatározás különös módjai a római jogban. *JURA*, 1 (2014) 98-106.
- JUSZTINGER János: *A vételár meghatározása és szolgáltatása a konszenzuális adásvétel római jogi forrásaiban. Doktori értekezés*. Pécs, 2012. <https://ajk.pte.hu/files/file/doktoriskola/jusztinger-janos/jusztinger-janos-vedes-ertekezes.pdf> (2023. 08. 11.)
- KASER, Max: *Das Römische Privatrecht*. München, C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, 1971.
- KEHOE, Dennis P.: *Law and the Rural Economy in the Roman Empire*. Ann Arbor, Michigan University Press, 2007.
- KOOPS, Egbert: *Price setting and attempts to control the economy*. In: DU PLESSIS, Paul—TUORI Kauis—CLIFFORD, Ando (szerk.): *The Oxford Handbook of Roman Law and Society*. Oxford, Oxford Univerity Press, 2016. 609-618.
- LAMBERTI, Francesca: *Tabulae Irnitanae. Municipalità e Ius Romanum*. Napoli, Eugenio Jovene, 1993.
- LIVIUS, Titus: *Ab urbe condita*. <https://mek.oszk.hu/06200/06201/html/>
- LO CASCIO, Elio: *Market Regulation and Transaction Costs in the Roman Empire*. In: Wilson, ANDREW—BOWMAN, Alan (szerk.): *Trade, Commerce, and the State in the Roman World*. Oxford, Oxford Univerity Press, 2017. 117-132.
- MOLNÁR Imre—JAKAB Éva: *Római Jog*. Szeged, Leges, Diligens, 2023.
- OLIVER, James Henry: *Greek Constitutions of Early Roman Emperors from Inscriptions and Papyri*. Philadelphia, American Philosophical Society, 1989.
- PARSONS, Peter John (szerk.): *The Oxyrhynchus Papyri. Volume XLII*. London, Egypt Exploration Society, 1974.

- PLEKET, Harry Willy: *Epilouge*. In: ALSTON, Richard – VAN NIJF, Onno M. (szerk.): *Feeding the Ancient Greek City*. Leuven – Paris – Dudley, Peeters, 2008. 181-183.
- PÓKECZ KOVÁCS Attila: *A principátus közjoga (Kr. e. 27 – Kr. u. 284)*. Budapest—Pécs, Dialóg Campus Kiadó, 2016.
- P. SZABÓ Béla: *Előadások a római állam- és jogtörténet köréből*. Miskolc, Bíbor Kiadó, 1999.
- RADVÁNYI Anna Mária: *Naturaliter licere contrahentibus se circumvenire. Az Ulp. – Pomp. D. 4, 4, 16, 4 értelmezése. Doktori értekezés*. Budapest, PPKE JÁDI, 2023. https://jak.ppke.hu/storage/tinymce/uploads/RadvanyiAnna_dolgozat.pdf?u=1bL2Ik (2024.10.02.).
- RATHBONE, Dominic: *Grain prices and their variability in the Roman world, 250 BC to AD 750*. In: VAN DER SPEK, Robartus Johannes—VAN LEEUWEN, Jan Luiten—VAN ZANDEN, Bas (szerk.): *A History of Market Performance From Ancient Babylonia to the modern world*. Routledge, 2015. 281-329.
- RATHBONE, Dominic: *Prices and price formation in Roman Egypt*, In: ANDREAU, Jean—BRIANT, Pierre—DESCAT, Raymond (szerk.): *E'conomie antique. Prix et formation des prix dans les e 'conomies antiques*. Saint-Bertrnad-de-Comminges, Entretiens d'archéologie et d'histoire, 1997. 183-244.
- RICKMAN, Geoffrey Edwin: The Grain Trade under the Roman Empire. *Memoirs of the American Academy in Rome*, 36 (1980) 261-275. <https://www.jstor.org/stable/4238709> (2023. 10. 19)
- RIGGSBY, Andrew M.: *Roman Law and the Legal World of the Romans*. New York, Cambridge University Press, 2010.
- ROBINSON, David M.: A New Latin Economic Edict from Pisidan Antioch. *Transactions and Proceedings of the American Philological Association*, 55 (1924) 5-20. <https://www.jstor.org/stable/pdf/283004.pdf> (2023. 10. 19.)
- ROBINSON, David M.: A new procurator in the Latin inscription from Antioch. *American Journal of Archaeology*, 1 (1926) 79. <https://www.jstor.org/stable/497925> (2023. 10. 20.)
- ROTONDI, Giovanni: *Leges publicae populi romani. Elenco cronologico con una introduzione sull'attività legislativa dei comizi romani*. Milano, Società Editrice Libreria, 1912.
- ROWLANDSON Jane—BAGNALL Roger S.: *Women and society in Greek and Roman Egypt. A sourcebook*. Cambridge, Cambridge University Press, 1998.
- SENECA, Lucius Anneaus: *Az élet rövidségéről*. In: BOLLÓK János: *Seneca prózai művei I-II*. Budapest, Szenczár, 2002.

SERRAO, Feliciano: *Diritto privato economia e società nella storia di Roma. Vol. I.* Napoli, Jovene Editore, 2006.

SILVER, Morris: In Dubious Battle: An Economic Analysis of Emperor Hadrian's Fish and Olive Oil Laws. *Roman Legal Tradition*, 7 (2011) 1-15.

SILVERMAN, David P.: *Ancient Egypt*. London, Duncan Baird Publishers, 1997.

STEIN, Arthur: Die Praefecten von Aegypten unter Commodus. *Aegyptus*, 3 (1939) 215-226. <https://www.jstor.org/stable/41214720> (2024. 08. 02.)

STOUT, Selatie E.: L. Antistius Rusticus. *Classical Philology*, 1 (1926) 43-51. <https://www.jstor.org/stable/263090> (2023. 09. 13.)

SUETONIUS: Domitianus

SUKACIC, Marko: Consumer Protection in Ancient Rome – Lex Iulia de Annona and Edictum de Pretiis Rerum Venalium as Prohibitions of Abuse of Dominant Positions? *22nd International Scientific Conference on Economic and Social Development–"Legal Challenges of Modern World"* (2017) 107-117. https://scholar.google.com/scholar_url?url=https://www.bib.irb.hr/884078/download/884078.esd_Book_of_Proceedings_Split_2017_doc_Online.pdf%23page%3D117&hl=hu&sa=T&oi=gsb

[ggp&ct=res&cd=0&d=16531417736289411933&ei=UmW2ZavJH8ecy9YPgoitmAE&scisig=AFWwaeb8Th_ZSH0hnp8dZ7oQO9l1](https://scholar.google.com/scholar_url?url=https://www.bib.irb.hr/884078/download/884078.esd_Book_of_Proceedings_Split_2017_doc_Online.pdf%23page%3D117&hl=hu&sa=T&oi=gsb) (2023. 08. 11.)

SYME, Ronald: Antistius Rusticus. A Consular from Corduba. *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte*, 3 (1983) 359-374. <https://www.jstor.org/stable/4435856> (2024. 14. 17.)

TACITUS, Cornelius: Annales In: CHURCH, Alfred John—BRODRIBB, William Jackson (szerk.): Complete Works of Tacitus. New York, The Modern Library, 1942.

TELLEGEN-COUPERUS, Olga: *A Short History of Roman Law*. Taylor & Francis e-Library, 2003.

TEMIN, Peter: *A Market Economy in the Early Roman Empire*. In: MILLER, Geoffrey P. (szerk.): *Economics of Ancient Law*. Cheltenham – Northampton, Edward Elgar, 2010. 537-549.

TEMIN, Peter: *The Roman Market Economy*. Princeton—Oxford, Princeton University Press, 2013.

VAN MINNEN, Peter: P. Oxy. LXVI 4527 and the Antonine Plague in the Fayyum. *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, 135 (2001) 175-177. <https://www.jstor.org/stable/20190850> (2024. 08. 03.)

VISKY Károly: *Spuren der Wirtschaftskrise der Kaiserzeit in den römischen Rechtsquellen*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1983.

- WACKE, Andreas: Circumscribere, gerechter Preis und die Arten der List. *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Romanistische Abteilung*, 94 (1977), 184-246.
- WIEMER, Hans-Ulrich: Staatlichkeit und politisches Handeln in der römischen Kaiserzeit – Einleitende Bemerkungen. *Millennium-Studien/Millennium Studies*, 10 (2006) 1-41.
- WIEMER, Hans-Ulrich: Das Edikt des L. Antistius Rusticus: eine Preisregulierung als Antwort auf eine überregionale Versorgungskrise? *Anatolian Studies*, 47 (1997) 195-215.
- WILKES, John Joseph: Lectures on Caerleon and *Legio II Augusta*. *Journal of Roman Archaeology*, 16 (2003) 631-634.
- ZAMORA MANZANO, Jose Luiz: Crisis alimentaria y especulacion en el derecho romano: a proposito de la lex Iulia de annona. *Studia Prawnoustrojowe*, 25 (2014) 7-21.
- ZIMMERANN, Reinhard: *The Law of Obligations. Roman Foundations of the Civilian Tradition*. Cape Town, Juta and Co, Ltd. 1992.
- ZLINSZKY János: *Római Büntetőjog*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 1991.
- ZLINSZKY János: *Ius publicum. A római közjog*. Budapest, Osiris—Századvég, 1994.